

ΜΙΘΡΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΖΩΡΟΑΣΤΡΙΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ
ΣΑΣΑΝΙΔΙΚΗ ΠΕΡΣΙΑ

τοῦ

Κοσμᾶ Μεγαλομμάτη

Ἡ παρούσα συμβολή ἔχει σκοπὸ νὰ ἐξετάσει τὴν ὕψη καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς περσικῆς θρησκείας στὰ χρόνια τῶν Σασανιδῶν¹. Ἡ σωστὴ καὶ ἀνταποκρινόμενη στὶς πηγὲς ἄποψη ὅτι ἡ νέα αὐτὴ δυναστεία ἐξέφρασε σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἀρσακίδες μίαν τάση ἐπαναφορᾶς τῆς αὐθεντικῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας² δὲν εἶναι ὡστόσο περιγραφικὴ τῆς θρησκευτικῆς πραγματικότητος τῆς σασανιδικῆς Περσίας³. Οὐσιαστικὰ οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε ἐμφανῶς ὁ ζωροαστρισμός⁴ στὴν Περσία. Μία θρησκευτικὴ ἀντιπαράθεση στὴν ἀχαιμενιδικὴ ἰδεολογία δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ἐπιτύχει στὴν Περσία. Στὸ τέλος ὅμως τῶν Ἀχαιμενιδῶν τοποθετοῦμε χρονικὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνόδου τῆς μιθραϊκῆς ἰδεολογίας⁵. Ἄν καὶ ὁ Μίθρας ὑπῆρχε ὡς ἀσαφῆς θρησκευτικὴ μορφή μέσα στὸν ζωροαστρισμό⁶, ἡ μιθραϊκὴ ἰδεολογία⁷ ὑπῆρξε οὐσιαστικὰ ἓνα θρησκευτικὸ σύνολο στοὺς ἀντίποδες τοῦ ζωροαστρισμοῦ⁸. Ἐξαιρέσει μερικῶν ὄχρῶν ζωροαστρισμοῦ, ὁ μιθραϊσμός ἐπικράτησε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον στὴν ἀρσακιδικὴ Περσία⁹. Ἡ σασανιδικὴ προσπάθεια ἐπιστροφῆς στὸν ζωροαστρισμό συνδυάσθηκε μὲ μιὰ περσικὴ ἐθνικὴ ἰδεολογία πολιτικῆς, πνευματικῆς, καλλιτεχνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴν Ρώμη¹⁰. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ προσπάθεια ἔμεινε ἡμιτελής¹¹, καθὼς οἱ Μάγοι εἶχαν ἀπὸ αἰῶνες στραφεῖ στὸν μιθραϊσμό¹², καὶ, ἂν καὶ τὰ ἐλάχιστα ζωροαστρικὰ ὄχυρά διατήρησαν τὴν θρησκευτικὴ ἀνεξαρτησία τους, ἡ θρησκεία τῶν Σασανιδῶν ὑπῆρξε ὁ μιθραϊσμός¹³. Αὐτὴ ἡ μορφή μιθραϊσμοῦ προέκυψε ὡς φυσιολογικὴ συνέχεια τοῦ μιθραϊσμοῦ τῶν ἀρσακιδικῶν χρόνων, εἶχε ὡστόσο πολλὰς διαφορὰς ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ μιθραϊσμό¹⁴, ὁ ὁποῖος, ἰδιαιτέρως τὸν 3ο αἰ., κυριάρχησε στὴ Ρώμη. Ἡ σύγκρουση μιθραϊσμοῦ-ζωροαστρισμοῦ στὴ ΒΔ Περσία ὑπῆρξε ἔντονη καὶ, ὅπως συνηθίζεται, ἡ μία θρησκευτικὴ μορφή πῆρε τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς ἄλλης, τὰ ὁποῖα βεβαίως ἀλλοίωσε, τοποθετώντας τα σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον. Τὸ ὅλο θέμα δίνει καὶ τοὺς βαθύτερους λόγους τῶν ἰδιοτύπων περσορωμαϊκῶν* σχέσεων κατὰ τοὺς 4ο, 5ο καὶ 6ο αἰῶνες, διότι τεκμηριώνει ὅτι ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἰδεολογία ἀμφοτέρων χωρῶν δὲν ἦταν κατ' οὐσίαν διαφορετικὴ, ὅπως φέρ' εἰπεῖν μεταξὺ Ρωμανίας* καὶ (Ὁμευαδικῆ ἢ Ἀβασιδικῆ) Χαλιφάτου, ἀλλὰ μόνον κατ' ὄνομα.

* (Σ. τ. ἐπιμ. ἐκδ.): Ἡ μὴ χρησιμοποίησις τῶν ὀρων *Βυζάντιο* - *βυζαντινός* ἀποτελεῖ προσωπικὴ ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα.

1.1. Τοπογραφία και προβληματική

Βορειοδυτική Περσία είναι ουσιαστικά ή συνηθέστερα όνομασμένη σε ύστερους συγγραφείς Ἀτροπατηνὴ Μηδία¹⁵. Ὁ χώρος αὐτὸς εἶναι εὐρύτερος τῶν σημερινῶν ἐπαρχιῶν Δυτικοῦ καὶ Ἀνατολικοῦ Ἀζερμπαϊτζάν¹⁶, καθὼς περιλαμβάνει ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία Κορντεστάν¹⁷, καθὼς καὶ τμήματα τῶν ἐπαρχιῶν Ζαντζάν¹⁸, Χαμεντάν¹⁹ καὶ Μπαχαράν²⁰. Μποροῦμε νὰ τὸν προσδιορίσουμε στὴν ἀρχαιότητα τὸν χῶρο αὐτὸ ὡς ἐξῆς: ἀπὸ ἀνατολικά ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ὄρος (Κουχ-ι) Σαβαλάν²¹ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὄροσειρᾶς τοῦ Ἐλμπούρζ²² μέχρι τὴς Ραγές²³. Ἡ πρὸς νότο διάκριση διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν αὐτοκρατορικὸ δρόμο Κτησιφῶνος-Ἐκβατάνων²⁴ καὶ τὴ νοτιῆ προέκτασή του μέχρι τὴς Ραγές. Ἡ Ἀτροπατηνὴ Μηδία δὲν ἐξικνεῖται πρὸς δυσμὰς ποτὲ μέχρι καὶ τὰ τελευταῖα σημεῖα τοῦ Ζάγρου πρὸς τὴν μεσοποταμιακὴ κοιλάδα: Ἡ Ἀδιαβηνή²⁵, ἡ Γορδουνηή²⁶, ἡ Ζαβδικηνή²⁷ καὶ ἡ Ἀρμενία εἶναι τὰ δυτικὰ ὄρια τῆς Ἀτροπατηνῆς, χωρὶς ὥστόσο τὰ μεταξὺ τῶν σύνορα νὰ εἶναι εὐδιάκριτα γιὰ μᾶς ἢ διαβατὰ γιὰ τοὺς τότε κατοικοῦς τῶν τριγύρω περιοχῶν²⁸. Ἡ Ἀτροπατηνὴ ἔφθανε πρὸς βορρᾶ μέχρι τὴν Γεωργία ἀλλὰ ἰδιαίτερα αὐτὰ τὰ σύνορα μεταβάλλονταν συνεχῶς ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς πρώτους ἀρσακιδικοὺς χρόνους²⁹, ἰδιαίτερα λόγῳ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀνεξάρτητου ἀλβανικοῦ κράτους. Στὰ σασανιδικὰ χρόνια ἡ Ἀτροπατηνὴ Μηδία περιλάμβανε ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα, ἀνατολικά τοῦ Ἀραράτ, διεκδικούσε ἡ Ἀρμενία σὲ παλαιότερες ἐποχές.

Ἄν καὶ ἐνωμένη ὑπὸ τὸ σασανιδικὸ σκῆπτρο, ἡ Ἀτροπατηνὴ Μηδία δὲν ἔπαυε νὰ παρουσιάζει ὅλα τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἓνας τόσο ὀρεινὸς καὶ δύσβατος χῶρος³⁰ ἀπὸ τὴ φύση του προξενεῖ. Ἀπὸ τὰ νότια σχετικὰ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς ὁδοῦ Κτησιφῶνος-Ἐκβατάνων μέχρι τὴ σήμερα χρησιμοποιούμενη φυσικὴ δίοδος ἀπὸ τὸ ὄροπέδιο πρὸς τὰ ὑψίπεδα τῶν ἀνατολικῶν ἄκρων τῆς Μικρασίας, ἡ ὁποία διέρχεται ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Ἀραράτ³¹, εἶναι σαφές ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος ὑπερκέρασης³² τῆς ὄροσειρᾶς τοῦ Ζάγρου³³. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀποτελοῦσε σχεδὸν ποτὲ πρόβλημα, καθὼς ὁ ἐκπερισμὸς τῆς Νότιας Μεσοποταμίας³⁴ προσέφερε στοὺς ἡγεμόνες τοῦ Παγωπινοῦ σημαντικὲς στρατιωτικὲς βάσεις. Δὲν παύει ὁμως αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιπλέον λόγο παραμέλησης τῆς Ἀτροπατηνῆς Μηδίας, ἡ ὁποία φαίνεται σαφῶς ὅτι βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἐπικέντρο³⁵ τῆς πολιτικο-στρατιωτικῆς ἐξουσίας τῆς Περσίας τῶν Σασανιδῶν³⁶.

Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πρόσβαση στὴν Ἀδιαβηνὴ γινόταν μέσω Ἀρμενίας³⁷, ἡ συγκοινωνία στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν λιμνῶν Βάν³⁸ καὶ Οὐρουμίγιε³⁹ ἦταν ὑποτιμῶδης⁴⁰, ἐνῶ προβλήματα δὲν παρουσίαζε ἡ σύνδεση τῆς περιοχῆς τῆς λίμνης Οὐρουμίγιε μέσω Ταυρίδας⁴¹ πρὸς τὸ ὄροπέδιο⁴² καὶ μέσω Πράσπας πρὸς Ἐκβάτανα⁴³. Σύντομος δρόμος θὰ ὑπῆρχε ἐπίσης ἀπὸ κάποιο σημεῖο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δρόμου Κτησιφῶνος-Ἐκβατάνων πρὸς τὴν Πράσπα⁴⁴. Ἄγνοοῦμε ἀκόμη ἂν ὑπῆρχε σύνδεση Πράσπας μὲ τὰ ΒΑ ἄκρα τοῦ ὄροπέδιου καὶ τὴς Ραγές⁴⁵ ἢ ἂν ἡ σύνδεση αὐτὴ γινόταν μέσω τῶν Ἐκβατάνων.

Ἡ Ἀτροπατηνὴ Μηδία περιλάμβανε τὴ λίμνη Οὐρουμίγιε, ὁ Στράβων ὁμως ἀνέφερε καὶ μία δευτέρη: Σπαῦτα, τὴν ὁποῖα ἔχουμε σχετικὴ δυσκολία νὰ ταυτίσουμε σήμερα⁴⁶. Μικρὰ ποτάμια διέσχισαν τὴν Ἀτροπατηνὴ Μηδία, ἂν ἐξαίρε-

σομε τὸν Ἀράξη. Στὰ δυτικὰ ἄκρα τῆς χώρας σχηματίζονταν οἱ πρώτοι ρόες τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου Ζάμπ⁴⁷, παραποτάμων τοῦ Τίγρη. Ἡ χλωρίδα ἦταν πολὺ πλουσιότερη στὰ σασανιδικὰ χρόνια ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα καὶ ὀρισμένα ἄγρια δάση θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στὴς συγκοινωνίες. Οἱ κύριες πόλεις τῆς περιοχῆς ἦταν ἡ Γάζακα⁴⁸ καὶ ἡ Οὐέρα⁴⁹. Ἡ τελευταία ταυτίζεται μὲ τὴν Πράσπα⁵⁰, κύρια θρησκευτικὴ πόλη καὶ μητρόπολη τοῦ αὐθεντικοῦ ζωροαστρικοῦ πνεύματος.

Ἡ Γάζακα δὲν ἔχει ἀκόμη βρεθεῖ, πιθανολογεῖται ὁμως ὅτι βρισκόταν κοντὰ στὰ νότια παράλια τῆς λίμνης Οὐρουμίγιε, πιθανὸν στὸν ἐξαιρετικὰ καλὰ προφυλαγμένο ἀπὸ φυσικὰ ἐμπόδια χῶρο τῆς σύγχρονης πόλης Μαχαμπάντ⁵¹. Ἡ Πράσπα εἶναι ἓνας μεγαλειώδης τεράστιος χῶρος⁵², ἐλάχιστα ἐρευνημένος μέχρι σήμερα⁵³, ὅπου σώζονται ἀκόμη τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου⁵⁴, τὸ ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου Πυρεῖον⁵⁵, διάφορα συμπληρωματικὰ κτίρια καὶ στὸ κέντρο ἡ Ἱερὴ Λίμνη⁵⁶.

Στὰ νότια ἄκρα τῆς Ἀτροπατηνῆς καὶ ἀκριβῶς πάνω στὸν αὐτοκρατορικὸ δρόμο Κτησιφῶνος-Ἐκβατάνων βρισκόνταν διάφορες πόλεις καὶ ὀρισμένοι ἱεροὶ χῶροι. Τὰ Ἐκβάτανα ἀσφαλῶς παρέμειναν ἡ αὐτοκρατορικὴ θερινὴ διαμονή⁵⁷, στὸ Σαχνέ⁵⁸ ὑπῆρχε κάποιος μικρὸς σταθμὸς, στὸ Κογκόβαρ⁵⁹ μιὰ μικρὴ πόλη μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀνάχιτα⁶⁰ καὶ λατρεῖες ἀποδίδονταν στὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ Βαγιστάνου Ὁρους⁶¹ καὶ τοῦ κορυφαίου μιθραϊκοῦ χώρου Τάγ-ε-Μποστάν⁶². Πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ καὶ σὲ στενὲς κοιλάδες ἀνάμεσα σὲ ψηλὰ βουνά, καθὼς ὁ δρόμος ὀδηγεῖ πρὸς τὴν πεδιάδα καὶ τὴ Μεσοποταμία, ἄλλοι ἱεροὶ χῶροι ὑπῆρχαν στὸ σημερινὸ Σάρ-ε-Πὸλ-ε-Ζοχάμπ⁶³ καὶ στὸ κατεστραμμένο ἀπὸ τὸν πρόσφατο πόλεμο Κάσρ-ε-Σρίν⁶⁴. Σημαντικὸς χῶρος κατ' ἐξοχίαν θρησκευτικῆς σημασίας, σήμερα ἀκόμη ἐντελῶς ἀνεξερεύνητος ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ὑπάρχει στὸ Νταρμπέντ-ε Σεῖχ Χάν⁶⁵. Μετὰ τὸ Χοσραβί⁶⁶, μέσα σὲ σύγχρονο ἱρακινὸ ἔδαφος, στὰ ΝΔ ἄκρα τῆς Μηδίας καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Χανκίν⁶⁷, βρίσκεται τὸ Πάϊ-Κουλί⁶⁸, ἐνῶ ἀρκετὰ μετὰ τὸ Χανκίν, στὴν πεδιάδα πλέον, εἶναι τὸ Ντασταγκέρντ⁶⁹.

Ἐξίσου καὶ στὰ βόρεια ἄκρα τῆς Ἀτροπατηνῆς Μηδίας καὶ συγκεκριμένα δυτικὰ τῆς λίμνης Οὐρουμίγιε ἔχουν σημειωθεῖ πολλοὶ ἱεροὶ χῶροι εἴτε στὸ Σαλμάς⁷⁰, εἴτε στὸ Ἄιν-ε Ρούμ⁷¹, εἴτε ἀλλοῦ⁷².

2.1. Ἡ κατάσταση τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν κατὰ τὴν ἄνοδο τῶν Σασανιδῶν

Εἶναι σήμερα ἀπολύτως παραδεκτὸ ὅτι ἓνας ἀέρας ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας ἐφηρε τὴ δυναστεία τῶν Σασανιδῶν στὴν ἐξουσία τῆς Περσίας⁷³. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὸν Σασάν⁷⁴, πατριάρχη τῆς δυναστείας, νὰ ἔχει διατελέσει ἱερέας τῆς Ἀνάχιτα στὸ Ἰστάχρ⁷⁵, πρωτεύουσα στὸ Φάρς⁷⁶. Φαίνεται ὅτι ἓνα δίκτυο ἱερέων εἶχε διατηρήσει μέχρι τότε τὸν πυρήνα τοῦ ζωροαστρισμοῦ μέσα στὸν περίγυρο τοῦ μιθραϊσμοῦ⁷⁷ ἤδη γιὰ πέντε αἰῶνες. Τὸ κέντρο αὐτῆς τῆς παράταξης, γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ σύγχρονη ὀρολογία, ἦταν στὴν Πράσπα. Ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση τοῦ Σασάν δὲν ἦταν μιὰ μεμονωμένη κίνηση προσωπικῶν ἐλατηρίων. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ πτυχή ἐνὸς γενικότερου σχεδίου, τοῦ ὁποῖου ἄλλες ὀψεις παρατηροῦμε στὸν ἀνοικοδομικὸ ὄργανισμὸ τῆς Πράσπας⁷⁸ τοῦ τέλους τῆς ἀρσακιδικῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς σασανιδικῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἄνεμος αὐτὸς ἐπαναποθετήσης στὴς παλιὲς ἀρχὲς σύντομα ἐξέπνευσε⁷⁹,

ίως επειδή ο Σασάν δεν είχε συγκεκριμενοποιήσει τους στόχους του, ή κηρύξει όσο θα έπρεπε. "Αν μάλιστα το κατά πολύ μεταγενέστερο και σε μεγάλο βαθμό αναξιόπιστο γεωργιανό χρονικό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όταν ονομάζει τον γιό του Σαπούρ Α' Μεχράν⁸⁰, τότε φαίνεται ότι στην σασανιδική αντιπαράθεση έμεναν λίγες πιθανότητες επιτυχίας, λόγω του έντονου μιθραϊκού φορτισμού της. "Αλλωστε, η επιστροφή στον ζωροαστρισμό άνοιξε λίγο-πολύ τους ασκούς του Αϊόλου, έτσι όπως επιχειρήθηκε: έδωσε ευκαιρία σε ιερείς-φιλοσόφους να επιχειρήσουν φιλοσοφικο-θρησκευτικές «συνθέσεις», προσπαθώντας να όδηγήσουν στην άρχικη όρθοδοξία από άλλο δρόμο ή να απευθυνθούν σε άλλο «κοινό». Σημαντικότεροι ήσαν ο Καρτίρ⁸¹, ο Μάνης⁸², ο Μαζντάκ⁸³ και ο Μπίχ-Αφρίντ⁸⁴. Έξ αιτίας των συνθέσεών τους προέκυψαν νέα πρόσωπα του Μίθρα: ο μανιχειστικός Μίθρας⁸⁵, ο μαζντακικός Μίθρας⁸⁶ κ.ο.κ. Αιρέσεις συνωθούντο τα χρόνια εκείνα το θρησκευτικό βάθος της πρώιμης σασανιδικής Περσίας, όπως ο ζερβανισμός⁸⁷ και οι Γκαγιομαρδιστές⁸⁸. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε, άλλωστε, τη διάδοση του βουδδισμού⁸⁹ και του ανατολικού χριστιανισμού⁹⁰ κατά τα χρόνια αυτά, ούτε, τέλος, τις μικρές θρησκευτικο-εθνικές μειονότητες, όπως τους Ίουδαίους⁹¹, τους Αρμένιους⁹² ή τα τουρκικά φύλα⁹³ των ανατολικών επαρχιών.

Μέσα σε αυτό το κυριολεκτικό κομφούζιο ιδεολογικών, φιλοσοφικών και θρησκευτικών απόψεων και συστημάτων ο μιθραϊσμός μπορούσε ασφαλώς να άφομοιώσει μέσα του πολύ περισσότερες αιρέσεις και δοξασίες⁹⁴ από ό,τι η προσπάθεια έπαναφοράς του ζωροαστρισμού των πρώιμων άχαιμενιδικών χρόνων. Η άποτυχημένη προσπάθεια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την παραμονή της μιθραϊκής θρησκείας ως της μόνης κυρίαρχης στην σασανιδική Περσία και την παράταση του περιορισμού του άθηντικού ζωροαστρικού ιερατείου στην Πράσπα.

3.1. Μιθραϊκά ερήματα στη ΒΔ σασανιδική Περσία

Το Τάγ-ε-Μποστάν⁹⁵ θεωρήθηκε ανέκαθεν ως ένας από τους πιο σημαντικούς χώρους της μιθραϊκής θρησκείας⁹⁶. Πολλοί Σασανίδες άπεικονίστηκαν εδώ⁹⁷, φαίνεται όμως ότι το άρχαιότερο από τα σωζόμενα⁹⁸ ερήματα είναι το πιο χαρακτηριστικά μιθραϊκό. Πρόκειται για το γνωστό ύπαιθριο ανάγλυφο της στέψης του βασιλιά Άρντασιρ Β'⁹⁹, στο κέντρο του οποίου ο σασανίδης στρεφόμενος προς τα άριστερά¹⁰⁰ λαμβάνει με το δεξί του χέρι το αυτοκρατορικό διάδημα από τον Άχουρα Μαζντά¹⁰¹, ενώ στο δεξί άκρο της παράστασης (άριστερά όπως το βλέπουμε) ένας έντονα ήλιακός Μίθρας¹⁰² κραδαίνει με τα δύο χέρια του το μαρσόμ¹⁰³. Ο Άχουρα Μαζντά και ο Άρντασιρ πατούν το σώμα ενός ήττημένου έχθρου¹⁰⁴, ενώ ο Μίθρας¹⁰⁵ προβάλλει από την κορυφή ενός δένδρου¹⁰⁶. Το θέμα του Ίερού Δένδρου υπήρξε πάντοτε πολύ έντονο στο Τάγ-ε-Μποστάν¹⁰⁷, χώρο διαμορφωμένο εν είδει «παραδείσου»¹⁰⁸. Ο Μίθρας φαίνεται μικρότερου μεγέθους, αλλά αυτό είναι ουσιαστικά μία όφθαλμαπάτη¹⁰⁹, κυρίως προερχόμενη από τον ότι άρκετα καλό άρχικό σχεδιασμό του αναγλύφου¹¹⁰, το οποίο έχει φιλοτεχνηθεί σε επίπεδο ελαφρώς υπερωυμένο της βάσης του βράχου. Υπάρχουν δύο βάσεις ουσιαστικά στο περίεργο αυτό ανάγλυφο¹¹¹, άμφότερες έξωπραγματικές¹¹².

Ο ναός της Άρτεμης/Άνάχιτα στο Κογκόβαρ¹¹³ δεν έχει σωθεί σε πολύ καλή κατάσταση. Θεωρείται όμως ότι, ήδη από τα πρώιμα άρσακιδικά χρόνια,

πρόβαλε τη μιθραϊκή ιδεολογία¹¹⁴ στη ΒΔ Περσία. Λατρεία συνεχίστηκε εδώ και στα σασανιδικά χρόνια.

Στο Σαχνέ, οι δύο λαξευτοί τάφοι¹¹⁵ χρονολογούνται από τα πρώιμα άρσακιδικά χρόνια. Ο πιο σημαντικός από τους δύο διακρίνεται από την κάπως μνημειώδη¹¹⁶ είσοδο, πάνω από την οποία υπάρχει ανάγλυφος ο περωτός δίσκος του ήλιου, σύμβολο του Μίθρα και του Ξβάρ¹¹⁷, κατ' έξοχήν θεού του ήλιου, πιθανόν εδώ ταυτισμένου με τον Μίθρα. Άγνωστος αν υπήρχε ναός στο Σαχνέ.

Στο Βαγίστανον Όρος¹¹⁸, κάτω από την ευρύτερα γνωστή σήμερα πλέον έπιγραφή του Δαρείου Α'¹¹⁹, παρθικά ύπαιθρια ανάγλυφα των άρσακιδικών χρόνων¹²⁰ ήλθαν να δώσουν άλλες διαστάσεις στον ιερό αυτό Χώρο Παραδείσου¹²¹ και ένα άγαλμα του Ήρακλη-Βεραθράγνα¹²², έντονο στοιχείο μιθραϊκής ιδεολογίας¹²³, συμπλήρωνε την όλη εικόνα. Άσφαλώς υπήρχε από τα άρσακιδικά χρόνια ένας ναός στην περιοχή αυτή¹²⁴, ο όποιος με την άφιξη του Ίσλάμ καταστράφηκε¹²⁵.

Άκριβώς πάνω στον αυτοκρατορικό δρόμο Κτησιφώνας-Έκβατάνων το Κάσρ-ε Σιρίν υπήρξε ένας ιερός χώρος, όπου ο Χοσρόης Β'¹²⁶ άνήγειρε δύο άνάκτορα και έναν ναό¹²⁷, προφανώς μιθραϊκό, καθώς στα χρόνια του ή μιθραϊκή ιδεολογία είχε κατά κράτος κυριαρχήσει.

Κοντά στο Σαλμάς¹²⁸, στις ύπαιθριες του βραχώδους λόφου Πιρ Τσαούς, λίγα μόνον χιλιόμετρα δυτικά από τα βόρεια παράλια της Ούρουμίγιε, σε ένα ύπαιθριο ανάγλυφο παρατηρούμε τον Άρντασιρ Α'¹²⁹ και τον γιό του, Σαπούρ Α'¹³⁰, να δέχονται τα δώρα κάποιων Αρμενίων πριγκίπων της περιοχής, άπόδειξη και αυτό της άπόλυτης σασανιδικής έξουσίας δυτικά της Ούρουμίγιε. Ο χώρος δεν έχει ιδιαίτερα μελετηθεί, παρουσιάζει όμως τα γνωστά χαρακτηριστικά κατάλληλης διαμόρφωσης των κοιλοτήτων¹³¹ προς λειτουργική χρήση τελετών ή προσκυνήματων μιθραϊκού χαρακτήρα.

Γύρω από την Όσναβίγιε¹³² υπάρχουν επίσης όρισμένα ύπολείμματα μιθραϊκών χώρων. Το Άιν-ε-Ρούμ¹³³ είναι μία σχετικά κοντινή τοποθεσία, όπου παρατηρούμε τη διαμόρφωση κάποιων σκαλοπατιών και μιας άψιδοειδούς κοιλάδας, στην έσοχή της οποίας θα υπήρχε πιθανόν κάποιο άγαλμα. Η όλη διαμόρφωση έχει έμφανή χαρακτηριστικά ιερού μιθραϊκού χώρου¹³⁴.

Στα σπήλαια του Καραφτό¹³⁵, σχετικά κοντά στην Πράσπα, σώζεται μία ήρακλειδικής ιδεολογίας έλληνική έπιγραφή¹³⁶ του τέλους της σελευκιδικής έποχής. Καθώς αυτό δεν σβήστηκε ποτέ, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στην πραγματικότητα ο χώρος αυτός διατηρήθηκε έξω της έπιρροής των ιερέων της Πράσπας και κατά τα σασανιδικά χρόνια.

Όλα αυτά μάς έπιτρέπουν να συναγάγουμε ότι ο Μιθραϊσμός είχε έξαπλωθεί σε όλη τη ΒΔ Περσία, έξαιρέσει βεβαίως της Πράσπας, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω. Όσο βέβαια πιο νότια φθάνουμε, τόσο πιο έντονα μιθραϊκά στοιχεία συναντάμε, τόσο στον Ζάγρο¹³⁷, όσο και στο όροπέδιο¹³⁸, και άκόμη στην μεσοποταμιακή κοιλάδα¹³⁹. Δεν υπήρχε πλέον ή άθηντική ζωροαστρική πίστη¹⁴⁰, και ή θρησκευολογική διαφορά μεταξύ του άθηντικού ζωροαστρισμού και του μιθραϊσμού είναι τεράστια¹⁴¹: οι δύο θρησκείες βρίσκονται κυριολεκτικά στους αντίποδες ή μία της άλλης. Ο μιθραϊσμός δεν είναι σε καμιά περίπτωση «συνέχεια» αλλά «σπάσιμο» παράδοσης¹⁴². Δεν πρέπει να μάς διαφεύγει ότι, πα-

ράλληλα με την ολοκληρωτική σχεδόν εξαφάνιση του ζωροαστρισμού, μία σειρά από θρησκευτικές ερμηνείες, συνθέσεις, δόγματα και συστήματα¹⁴³ εμφανίστηκε στην αρχή του 3ου αι. στην Περσία: λίγο πριν και λίγο μετά από την άνοδο των Σασανιδών. Ἡ σασαν(ιδ)ική ιδεολογία ήταν μία από όλες αυτές, ή αὐθεντικότερη — ἂν κρίνουμε ἀπὸ ὕστερες παραδόσεις¹⁴⁴ — ἀναπροσαρμογή στὸν ἀρχικό ζωροαστρισμό. Ἀναμόλυνσε βέβαια τὴν πανάρχαια ἀντιπαράθεση θρόνου-κλήρου¹⁴⁵, ἀλλὰ σύντομα εξαφανίστηκε κάτω ἀπὸ τὸ βάρος καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἤδη ἐπικρατοῦντος μιθραϊσμοῦ, ἀφήνοντας μόνο μία ἀνάμνηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σασάν, κυρίως στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο¹⁴⁶. Στὴ συνέχεια ὅμως θὰ προσέξουμε τὴν περίπτωση τῆς Πράσπας καὶ τῆς ἐκεῖ διατήρησης τῆς ζωροαστρικῆς πίστης.

3.2. Ὁ χώρος τοῦ ζωροαστρισμοῦ στὴ ΒΔ σασανιδικὴ Περσία

Ἡ Πράσπα εἶχε μείνει ὁ μόνος χώρος ζωροαστρισμοῦ στὴν Περσία τῶν Σασανιδῶν. Τὰ εὑρήματα ἐκεῖ πιστοποιοῦν ὅτι ὁ εἰκονολατρικός, πολυθεϊστικός χαρακτήρας τοῦ μιθραϊσμοῦ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ Τάχτ-ε Σουλεϊμάν. Φυτικά ἢ γεωμετρικά μοτίβα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴ διακόσμηση¹⁴⁷. Ἀνάγλυφες παραστάσεις ἢ ἀγάλματα δὲν ὑπῆρχαν καθόλου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο πιστοποιεῖ τὴ σκληρότερη ἐπιμονὴ στὴ ζωροαστρικὴ ὀρθοδοξία. Δὲν βρέθηκαν καθόλου ἴχνη ἀπὸ θυσίες, κάτι ἀπαραίτητο γιὰ τὸν ταυροκτόνο θεὸ Μίθρα¹⁴⁸ καὶ ἀσφαλῶς ἀπόλυτα ἀπαγορευμένο ἀπὸ τὸν Ζωροάστρη¹⁴⁹.

Ἡ Πράσπα διατηροῦσε ἀσφαλῶς τὴ μεγάλη φήμη τῆς ὡς κέντρου φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας. Οἱ Μάγοι¹⁵⁰ τῆς Πράσπας ἦταν ἀσφαλῶς οἱ θεματοφύλακες ὄχι μόνον τῆς αὐθεντικῆς πίστης ἀλλὰ καὶ τῶν τεκμηρίων, ἀρχείων καὶ ἱερῶν βιβλίων¹⁵¹. Ἡ ἀντιγραφή τῆς Ἀβέστα θὰ ἦταν μία κύρια ἀπασχόλησή τους καὶ φαίνεται ὅτι ἡ Πράσπα θὰ ἦταν τὸ κυριότερο (ἂν ὄχι τὸ μόνον) σημεῖο, ὅπου διεκπεραιωνόταν αὐτὴ ἡ ἐργασία. Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς¹⁵² ἀναφέρουν ὅτι σημαντικὰ ἱστορικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα εἶχαν γραφεῖ σὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὸ χαρτί, ἀνεύρητο πλέον στὴν ἐποχὴ τους, διασώζονταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Πράσπας στοὺς πρώτους ἰσλαμικούς αἰῶνες. Θεωρεῖται σήμερα ἐξαιρετικὰ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχαν ἱστορικὰ βιβλία γιὰ τὰ διάφορα τεράστια σασανιδικὰ ἀνάγλυφα¹⁵³, πλὴν ὅμως αὐτὰ δὲν διασώθηκαν μέχρι σήμερα εἴτε λόγω τοῦ ἴδιου τοῦ ὑλικοῦ τους, εἴτε λόγω τῆς ἰσλαμικῆς βίαιης κατάκτησης. Αὐτὰ θὰ καταγράφονταν στὴν Πράσπα, ὡς διοικητικῶς ἀνεξάρτητο, διοικούμενο ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους Μάγους τοῦ ὀρθόδοξου ζωροαστρισμοῦ¹⁵⁴.

Ἡ ἐξαιρετικὴ διάκριση τῆς Πράσπας γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὴν τιμὴ, τὴν ὁποία ὁ χώρος ἀπέλαυε ἐκ μέρους τῶν Σασανιδῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴ στέψη τους στὴν Κτισσιφῶνα¹⁵⁵ πορεύονταν πεζῇ μέχρι τὴν Πράσπα. Αὐτὸ ἀναμφίβολα φανερώνει τόσο ὅτι οἱ Σασανίδες εἶχαν εἰσαγάγει τὴν τιμητικὴ διάκριση τοῦ χώρου τῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας, γιὰ νὰ διαφοροποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἀρσακίδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀντιμετωπίσει τὸν ὅμοιο ἀλλὰ ἀδιάφορο¹⁵⁶, ὅσον καὶ ὅτι, ὅταν ἀκόμη ἀπέτυχε ἢ προσπαθεία τους, διατηροῦνταν ὡς παραδόσεις στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς πολιτικῆς καὶ ιδεολογίας τους.

Ἡ ἀνεικονικὴ θρησκεία εἶχε προφανῶς διατηρηθεῖ μέχρι τὸ τέλος τῆς σασανιδικῆς ἐποχῆς στὴν Πράσπα. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διασωθεῖ ἢ πρωτεύου-

σα τῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας καὶ νὰ μὴ καταστραφεῖ καθόλου κατὰ τὰ χρόνια τῆς ἰσλαμικῆς κατάκτησης¹⁵⁷. Ἡ Πράσπα ὑπῆρξε ἡ μόνη πόλη τῆς Περσίας, ἡ ὁποία δὲν καταστράφηκε κατὰ τὴν ἀφιξὴ τῶν μουσουλμάνων κατακτητῶν¹⁵⁸. Αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου περιεργό, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν ἰσλαμικὴ ἀντίληψη περὶ ζωροαστρισμοῦ¹⁵⁹, περὶ Ζωροάστρη¹⁶⁰ καὶ ἀνεικονικῶν μονοθεισμῶν¹⁶¹. Πολὺ περισσότερο, τέλος, ἡ Πράσπα ἐμελλε νὰ ἀποκτήσει ἰδιαίτερα σεβαστὴ θέση στὶς ἐκτιμήσεις τῶν ἐντοπίων Κούρδων¹⁶².

4.1. Ὁ Μιθραϊσμός τῆς ΒΔ σασανιδικῆς Περσίας καὶ τὰ μέσα τῆς ἐκεῖ διάδοσής του

Καθὼς ὁ μιθραϊσμός διαδόθηκε σχετικὰ ἀργὰ στὴν ΒΔ Περσία¹⁶³, θὰ προσέξουμε στὴ συνέχεια τὰ μέσα τὰ ὁποῖα μετῆλθε, ὥστε νὰ ἐκτοπίσει τὸν αὐθεντικὸ ζωροαστρισμό, μέχρις ὅτου νὰ τὸν περιορίσει στὴν Πράσπα. Γενικῶς ἡ μεθοδολογία του μορεῖ νὰ χαρακτηρισεῖ ὡς προσεταιρισμὸς ζωροαστρικῶν στοιχείων καὶ ἀλλοίωσή τους ἐντὸς τῶν νέων πλαισίων, ὅπου τὰ τοποθετεῖ. Ποιὰ ἀκριβῶς εἶναι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ, τὰ ὁποῖα ὁ μιθραϊσμός ἐπέλεξε στὴ ΒΔ Περσία τῶν Σασανιδῶν, σημειώνουμε ἀπὸ τὸ μιθραϊκὸ ἀνάγλυφο τοῦ Τάγ-ε Μπαστάν.

Ὁ Μίθρας τοῦ Τάγ-ε Μπαστάν προβάλλει ἀπὸ ἓνα δένδρο λῶτοῦ. Πρόκειται γιὰ μίαν Ἄωμη Γέννηση τοῦ Μίθρα¹⁶⁴, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο συχνὰ ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ Ἄωμη Γέννηση ἀπὸ ἓνα βράχο¹⁶⁵. Ἐδῶ ὅμως προτιμᾶται ἓνα σοβαρότατο θέμα ζωροαστρικῆς ιδεολογίας: τὸ Δένδρο τῆς Ζωῆς¹⁶⁶. «Θεὸς ἐκ δένδρου» στὸν περσικὸ μιθραϊσμὸ συμβολίζει τὴν μεγαλειώδη γέννηση τοῦ Μεσσία-Μίθρα κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ προκοσμικοῦ ἀνθρώπου-φυτοῦ καὶ κυριαρχία ἐπὶ τῆς ὕλης (silva). Ὡστόσο, τὰ καρποφόρα δένδρα συμβολίζουν τὴν ρουβάν, πνευματικὴ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς πρὸς ἀντίληψη καὶ ὑψηλὴ κατανόηση, τὴν ὁποία ἡ αὐθεντικὴ ζωροαστρικὴ φιλοσοφία θεωρεῖ ὡς προερχόμενη ἀπὸ ἡλιακὴ φύση. Ρουβάν εἶναι ὁρος τῆς Μπουνταχίσιν¹⁶⁷, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀντίστοιχος στὴν Ἀβέστα¹⁶⁸ εἶναι τὸ μπαστό. Ἡ σχέση μεταξύ ρουβάν καὶ οὐρβάρ¹⁶⁹ εἶναι καὶ λεκτικῶς-γλωσσολογικῶς στενὴ. Ἦδη ὁ πρῶτος ἀνθρώπινος ἀπόγονος τοῦ Γκαγιτομάρδ¹⁷⁰ ἦταν μίαν ἀνδρόγυνη μορφή, ἡ ὁποία εἶχε πάρει μορφή φυτοῦ ρείου¹⁷¹. Ἐξ ἄλλου ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ φυτοῦ ὡς μορφῆς ἀνθρώπου πηγαινέει στὶς ἴδιες τίς καταβολές τοῦ ζωροαστρισμοῦ¹⁷². Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πανάρχαιο θέμα, ἔντονα διατηρημένο ἄλλωστε καὶ στὸ κοντινὸ Λουριστάν¹⁷³, τὸ ὁποῖο ἀφήνει ἀσφαλῶς πολλὰ μηνύματα στοὺς πιστοὺς ζωροάστρες τῆς περιοχῆς. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Μίθρας θὰ ἀποσπάσει ζωροαστρικὴ ἔγκριση, πλὴν ὅμως τώρα τὸ στοιχεῖο τοῦ Ἱεροῦ Δένδρου χρησιμεύει σὲ μίαν ἐντελῶς διαφορετικὴ θρησκεία.

Τὸ Δένδρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλει ὁ Μίθρας τοῦ Τάγ-ε Μπαστάν, βρίσκεται σὲ ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὸ ἴδιο τὸ φυσικὸ περιβάλλον τοῦ ὑπαίθριου ἀναγλύφου. Σύμφωνα μὲ τίς ἐνδείξεις ἐνὸς ἄλλου ἀναγλύφου¹⁷⁴, ὁ τριγύρω χώρος εἶχε διαμορφωθεῖ ὡς «Παράδεισος». Ἡ ἔννοια τοῦ «Παραδείσου»¹⁷⁵ ἦταν τόσο ἔντονη καὶ καθοριστικὴ στὸν αὐθεντικὸ ζωροαστρισμό, ὥστε οἱ Ἀχαιμενίδες διαμόρφωναν «παραδείσους» κατ' ἀπομίμηση τοῦ ἀρχικοῦ, ὅπως τουλάχιστον οἱ ἴδιοι τὸν ἀντιλαμβάνονταν σύμφωνα μὲ τίς παραδόσεις τους. Ἦδη ἡ περσικὴ λέξι περιντεζά εἶναι γλωσσολογικὰ καὶ ἔννοιολογικὰ συγγενῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀντιστοίχου τῆς¹⁷⁶, καθὼς τὰ δύο στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τὴ συνθέτουν, σημαίνουν τὸν περιβάλλον-

τα τὸν ιδεωδὴ χῶρο τοῖχο ἀπὸ πηλό¹⁷⁷. Ἐνας Μίθρας μέσα στὸν ζωροαστρικὸ Παράδεισο¹⁷⁸ ἀπέβαινε ἤδη ἓνα στοιχεῖο σύγχυσης τῶν αὐθεντικῶν πιστῶν τοῦ Ζωροάστρη, καθὼς τοὺς παρουσίαζε ὡς συγγενὴ ἰδεολογικὰ ἓνα ἐντελῶς ἄσχετο θεό.

Προσεταιριζόμενος τὰ ζωροαστρικὰ στοιχεῖα τοῦ Δένδρου καὶ τοῦ Παραδείσου, ὁ Μίθρας τοῦ Τάγ-ε Μποστάν δὲν παραλείπει νὰ συσχετισθεῖ καὶ μὲ τὴν Ἱερὴ Λίμνη¹⁷⁹, ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθεῖ λίγα μέτρα πρὸ τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς κάθετης πτώσης τοῦ βράχου. Ἡ πηγὴ ἄλλωστε τοῦ ἱεροῦ ὕδατος (fons perennis) βρισκόταν λίγα μέτρα δεξιὰ, δίπλα στὴν ἄλλη λιγότερο κάθετη πλαγιὰ τοῦ βράχου. Τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕδατος τῆς Ζωῆς ἔχει πολλές σημασίες στὸν ἀρχικὸ ζωροαστρισμὸ¹⁸⁰. Ἡ συγκέντρωσή του ἦταν ἐνδειξὴ εὐσέβειας¹⁸¹. Σὲ ὕστερα κείμενα παχλεβί¹⁸², ὁ Ἄχουρα Μαζντά φέρεται νὰ λέγει ὅτι ἡ Σπανταρμάτ εἶναι ταυτόχρονα κόρη του καὶ Βασίλισσα τοῦ Οὐρανοῦ καὶ Μητέρα τῆς Δημιουργίας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ἡ Ἐπεκτεινόμενη Σοφία κατὰ τὴ δημιουργία, ἀνάμεσα στοὺς βοηθούς της παρατηροῦμε καὶ τὰ Ὑδατα (περσ. Ἀπάν). Ἦδη στὴν Μέχρ Γιαστ¹⁸³ παρατηροῦμε τὸν τότε ἀνερχόμενο Μίθρα νὰ περιστοιχίζεται ἀπὸ Ὑδατα κατὰ τὴν πτῆσή του¹⁸⁴. Ὁ Βιβανγβάντ¹⁸⁵ ἐξ ἄλλου εἶχε ἐπιτελέσει κοσμικὸ ἔργο «ἀπελευθερώνοντας τὰ ὕδατα ἀπὸ τὴν ξηρασία»¹⁸⁶. Τέλος, καὶ στὸν ρωμαϊκὸ μιθραϊσμὸ, τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Μίθρα - Ἱεροῦ Ὑδατος εἶναι περίπλοκο¹⁸⁷. Σὲ ἓνα μιθραϊκὸ ἀνάγλυφο τῆς Alba Julia¹⁸⁸ ἀναπαρίσταται τὸ «θαῦμα τοῦ Μίθρα» νὰ κάνει νὰ ἀναβλύσει τὸ ἅγιο ὕδωρ ἀπὸ ἓνα βράχο¹⁸⁹, ἐνάντια στὸν ὁποῖο εἶχε ἐκτοξεύσει τὸ βέλος του. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο βλέπουμε λοιπὸν τὸν Μίθρα νὰ σχετίζεται μὲ τὸ Ὑδωρ τῆς Ζωῆς τοῦ ζωροαστρισμοῦ, πλὴν ὅμως θέτοντάς το μέσα σὲ ἄλλα πλαίσια. Τὰ τελευταῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ τόσο ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Dieburg¹⁹⁰, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς μιθραϊκῆς-ἀναχιτικῆς λατρεῖες τοῦ Μπισαπούρ¹⁹¹. Καθὼς γνωρίζουμε ὅτι ὁ βράχος στὴ μιθραϊκὴ φιλοσοφία¹⁹² συμβολίζει τὸν οὐράνιο θόλο¹⁹³, τὸ ὕδωρ τὸ ὁποῖο ἀπελευθερώνει ὁ Μίθρας εἶναι οὐράνιο καὶ συνεπῶς ὡς κατόρθωμα εἶναι μεσσιανικῶν διαστάσεων¹⁹⁴. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, προβάλλοντας ἓνα ἱερὸ στοιχεῖο τοῦ ζωροαστρισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἀλλοιώνοντάς το, οἱ μιθραῖστὲς τῆς ΒΔ Περσίας προβάλλουν τὸν Μίθρα - Ἐρχόμενο, διασπώντας ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἐνότητα τῆς ζωροαστρικῆς φιλοσοφίας¹⁹⁵. Κατορθώνοντας λοιπὸν ὁ Μίθρας νὰ ἀνδειχθεῖ σὲ θεὸ τοῦ Ἱεροῦ Ὑδατος, προσποκτᾷ τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς ἓνας Ἐρχόμενος-Μεσσίας, ἐντελῶς ὅμως διαφορετικὸς τοῦ ζωροαστρικοῦ Μεσσία¹⁹⁶, καθὼς τώρα ὁ μιθραϊκὸς «μεσσίας»-Μίθρας πρόκειται νὰ σώσει τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὸ προσωπικὸ του πάθος¹⁹⁷, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται μὲσω τῆς ταυροκτονίας¹⁹⁸.

Ὁ ἡλιακὸς Μίθρας τοῦ Τάγ-ε Μποστάν μὲ τὶς δώδεκα ἀκτίνες, οἱ ὁποῖες ἐκτινάσσονται ἀπὸ τὸ κεφάλι του, ἀποτελεῖ μιὰ μορφή Ἡλίου-Ἐβάρ¹⁹⁹ καὶ ἔτσι προσεταιρίζεται τὴν ἀπρόσωπη αὐτὴ ζωροαστρικὴ μορφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ζωροαστρικὴ παράδοση ἀόρατη πηγὴ ἐνέργειας. Ὅμως ὁ μιθραϊκὸς Ἡλῖος-Μίθρας²⁰⁰ εἶναι ταυτόχρονα Ἀνίκητος²⁰¹, Μεσίτης²⁰² καὶ —ἀπὸ ἓνα ἀκόμη κανάλι— Μεσσίας²⁰³, προξενώντας πάλι μιὰ διπλὴ ἀλλοίωση τοῦ ζωροαστρικοῦ συστήματος καὶ δίνοντας τὰ πλαίσια ἐνὸς ἡμερολογιακοῦ συστήματος.

Τὸ ἐκκλητικότερο ἴσως εἶναι ὁ προσεταιρισμὸς τοῦ μπαρσόμ, συμβόλου τῆς ἐγκόσμιας ἐξουσίας Μῆδων καὶ Περσῶν²⁰⁴, τὸ ὁποῖο συχνὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ

τοῦ Ἄχουρα Μαζντά²⁰⁵. Μὲ αὐτὸ τὸ σύμβολο στὰ χέρια του ὁ Μίθρας τοῦ Τάγ-ε Μποστάν ἀνακηρύσσεται ὑπέρμαχος τῆς σασανιδικῆς στροφῆς πρὸς τὴν ζωροαστρικὴ αὐθεντικὴ πίστη²⁰⁶, τονίζει τὴν ιδιότητά του ὡς Θεοῦ τῆς περσικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν καθαρῶς κρατικῶν-πολιτικῶν ἰδεωδῶν τῆς καί, τέλος, ἐμφανίζεται ὡς μορφή τοῦ Ἄχουρα Μαζντά.

Μὲ ὅλα τὰ παραπάνω συμπληρώνουμε μιὰ εὐρεία θεματολογία, τὴν ὁποία ὁ μιθραϊκὸς κλῆρος προσεταιρίσθηκε, γιὰ νὰ διαδώσει τὸν Μίθρα στὴ ΒΔ Περσία ἐπὶ Σασανιδῶν. Εἶναι βέβαια σίγουρο ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ κάλπικο οἰκοδόμημα ἀπορρίφθηκε ἐξ ὀλοκληροῦ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωροαστρικὴ ὀρθοδοξία τοῦ Ἱερατείου τῆς Πράσπας, τὸ ὁποῖο σαφῶς ἀντιλαμβάνονταν ὅτι δὲν ἀρκοῦσε ἡ παράλειψη τῶν ταυροκτονικῶν στοιχείων τοῦ Μίθρα στὸ Τάγ-ε Μποστάν γιὰ νὰ γίνει ὁ μιθραϊσμός ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο.

5.1. Ἡ παρούσα ἔρευνα εἶχε σκοπὸ νὰ καταδείξει πόσο εἶχε περιορισθεῖ καὶ μὲ ποιά μέσα εἶχε τεθεῖ στὸ περιθώριο ὁ ζωροαστρισμὸς στὰ χρόνια τῶν Σασανιδῶν. Ὡς συμπέρασμα προκύπτει ὅτι μόνον ἡ Πράσπα εἶχε διατηρήσει ἄθικτη τὴ φλόγα τῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας. Αὐτὸ εἶναι ιδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὶς ἴδιες τὶς περσορωμαϊκῆς σχέσεις, ιδιαίτερα ἀπὸ τὸ 330 μέχρι τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰσλάμ. Διότι ἡ περσορωμαϊκὴ ἔριδα, ἡ ὁποία ἀκριβῶς αὐτοὺς τοὺς τρεῖς αἰῶνες φθάνει στὸ κατακόρυφὸ της, δὲν ὀφείλεται σὲ καμμία ἀπολύτως ζωροαστροχριστιανικὴ ἀντιπαράθεση. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ φοβερὴ αὐτὴ σύγκρουση ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ μιθραϊκὴ Περσία καὶ ἡ χριστιανικὴ Νέα Ρώμη ἀντιπαρτίθεντο, καθὼς διεκδικοῦσαν τὸ πρωτότυπο τῆς ἴδιας ἀκριβῶς θρησκείας, ἡ ὁποία ἴσχυε ὡς ἐπίσημη καὶ στὶς δύο χῶρες, πλὴν ὅμως ὑπὸ ἄλλο ὄνομα. Αὐτὸ ὅμως, καθὼς καὶ ἡ καταγωγὴ τοῦ ἐπίσημου ρωμαϊκοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν μιθραϊσμό²⁰⁸, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει παρὰ μία προσεχὴ ἔρευνα.

Ἀθήνα, 15 Μαρτίου 1988

1. Δυναστεία ἡγεμόνων καταγομένων ἀπὸ τὸν Σασάν, ἱερέα καὶ φιλόσοφο, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. Οἱ Σασανίδες (περσ. Σασανιδ) ὑπῆρξαν ἡ δευτέρη σὲ διάρκεια δυναστεία τῆς Περσίας (418 χρόνια). Κυριότερη βιβλιογραφία: Cl. Huart - L. Delaporte, L'Iran Antique (Παρίσι 1952: L'Évolution de l'Humanité). - R.N. Frye, The Heritage of Persia (Λονδίνο 1962: Weidenfeld and Nicholson). - R. Ghirshman, Iran, Parthes et Sassanides (Παρίσι 1962). - A. Upham Pope (ἐκδ.), A Survey of Persian Art, 6 τ. (Λονδίνο - Ν. Ὑόρκη 1938). - F. Sarre, Die Kunst des alten Persien (Βερολίνο 1923). - E. Porada, Alt-Iran (Μπάντεν - Μπάντεν 1962). - L. Christensen, L'Iran sous les Sassanides (Κοπεγχάγη 1944). - K. Erdmann, Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden (Βερολίνο 1943). - Τοῦ ἴδ., Die universalgeschichtliche Stellung der sasanidischen Kunst, Saeculum 1 (1950), 508-534. - Τοῦ ἴδ., Die Entwicklung der Sasanidischen Krone, Ars Islamica, 15-16 (1951), 87-123.

2. Περισσότερο πολιτικὸν χαρακτήρα, ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ στράφηκε ἐνάντια στὸν ἐξελληνισμὸ τῶν Πάρθων Ἀρσακιδῶν (250 π.Χ. - 224 μ.Χ.), τῆς πιὸ μακραιῶνης περσικῆς δυναστείας. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι παλαιότερες περσικῆς προσπάθειες τῶν Περσῶν εἶχαν συμβεῖ μὲ σκοπὸ νὰ ἀνατραπεῖ ἡ παρθικὴ δυναστεία, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει τὸ συριακὸ τῶν Ἀρβήλων (E. Sachau, Die Chronik von Arbela, Abhandlungen der Pr. Akad. der Wissenschaften, Βερολίνο 1915, 56-60). Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀνόδου τῶν Ἀρσακιδῶν χρησιμεύει ἡ διγλωσση (παρθικά/περσικά) ἐπιγραφή τοῦ

Μπισαπούρ, δημοσιευμένη από R. Glinrshman (*Revue des Arts Asiatiques* 10, 1937, 123 εξ.) και O. Hansen (*ZDMG*, 92, 1938, 441-2). 'Η αντίπαρθεση των Σασανιδών πήρε κυρίως τη μορφή καταγελοιοποίησης των Ρωμαίων αυτοκρατόρων (B.C. Macdermot, *Roman Emperors in the Sassanian Reliefs*, *JRS* 44, 1954, 76-80), έστω και αν υπήρξε μερικώς μία μάχιμη στάση ενάντια στην εξελληνισμένη τέχνη και χρήση ειδώλων (M.-L. Chaumont, *Conquêtes Sassanides et Propagande Mazdénne*, 3e s., *Historia* 22, 1973, 664-710. — J. de Menasce, *La conquête de l'iranisme et la récupération des mages hellénisés*, *AEPHE* (1956), 3-12. Οι επιγραφές του Καρτίρ αποτελούν πάντοτε τις καλύτερες φιλολογικές πηγές περί της σασαν(ιδ)ικής ιδεολογίας (P. Gignoux, *L'inscription de Kartir à Sar Mashad*, *JA*, 1969, 387-418. — Τοῦ ἰδ., *L'inscription de Kartir à Nagš-i Rustam*, *Studia Iranica* 1, 1972, 177-205. — Τοῦ ἰδ., *Étude des variantes textuelles des inscriptions de Kirdir. Genèse et Datation*, *Le Muséon* 86, 1973, 193-216). Στά πρώιμα χρόνια του Σαπούρ Α' χρονολογούνται οι τελευταίες ελληνικές επιγραφές, οι οποίες σώζονται στην Περσία.

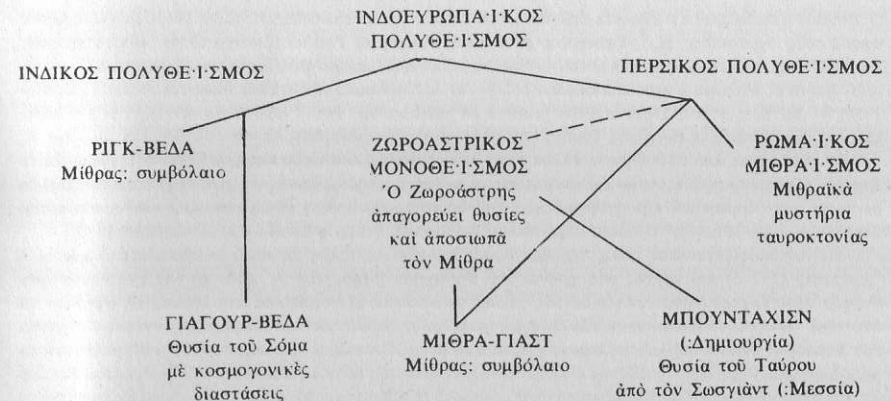
3. Είναι έντελως λαθεμένο τό συμπέρασμα τῆς Κατερίνας Συνέλλη, Οἱ Διπλωματικές Σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας ἕως τόν 6ο αἰ. (Ἀθήνα, 1986), ὅτι «ὁ ζωροαστρισμός ἔγινε ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, ἂν και τὸ ζωροαστρικό ἱερατεῖο δὲν ἔδειχνε ἰδιαίτερο προσηλυτιστικό ζῆλο» (δ.π., 49). Πρῶτον, ἡ πρόταση αὐτὴ ἤδη περιλαμβάνει ἀντιφάσκοντα στοιχεία, δεύτερον, ὁ ζωροαστρισμός ὑπῆρξε ἐπίσημη θρησκεία ἤδη τοῦ ἀχαιμενιδικοῦ κράτους, τρίτον, ὅπως παρακάτω ἐμφανῶς συνάγεται, ὁ ζωροαστρισμός κατὰ τὴν σασανιδική περίοδο ἦταν «ἐπίσημη θρησκεία» μόνον κατ' ὄνομα και τέταρτον, ἕνω τμήμα τοῦ κατ' ἐμφημισμὸν ζωροαστρικό ἱερατεῖο ὄντως «δὲν ἔδειχνε ἰδιαίτερο προσηλυτιστικό ζῆλο», ἄλλο τμήμα δροῦσε και προσηλυτίζε προφανῶς στὸν μιθραϊσμὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀνατολικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἐπὶ Ἰουστινιανῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μία συνθήκη ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Menander Protektor. Αὐτὸ δείχνει ὅτι Μάγοι ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμη νὰ ὑπάρχουν σὲ ὑστερες περιόδους στὴ Μικρασία (R.N. Frye, δ.π., 265, σπμ. 30). Τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν χαρακτηρίζεται τὸ ὑπόλοιπο ἐξαιρετο ἔργο (βιβλιοκρ. Κοσμά Μεγαλομάτη, *World politics* στὸν 5ο αἰ.: οἱ περσορωμαϊκὲς σχέσεις, *Διαβάξω*, 9.12.87, 107-10).

4. Ἡδὴ ἐδῶ ὀφείλουμε νὰ τονίσουμε τὴ σχετικότητα τοῦ ὅρου «ζωροαστρισμός». Μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα δὲν ἔνοοῦμε μία λατρεία τοῦ Ζωροάστρη, ὅπως τοῦ Βουδῶδα στὸν Βουδδισμό, ἢ τοῦ Ἰησοῦ στὸν ἐπίσημο ρωμαϊκὸ χριστιανισμό, ἂν και τὰ δύο τελευταῖα θρησκευτικὰ συστήματα δὲν ἀντιπροσωπεύουν κατ' ἀνάγκη ἐπιθυμία τῶν φερομένων ὡς ἱδρυτῶν τῶν. Ὡστόσο αὐτὸ ἀκριβῶς εἶχε ἐπιτύχει ὁ Ζωροάστρης: νὰ ἐξαλείψει πολλὰ πολυθεϊστικὰ στοιχεία τῆς πρωταρχικῆς μορφῆς περσικῆς θρησκείας και νὰ ἀρνητικῶς φαντασθῶν ἕνα τόσο στερεὸ μονοθεϊστικὸ θρησκευτικὸ οἰκοδόμημα, μέσα σὲ ὅποιο δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ πλέον οὔτε ὁ ἴδιος νὰ θεοποιηθεῖ ἢ λατρευθεῖ, πράγμα τὸ ὅποιο θὰ συνεπαγόταν βέβαια ἀλλοίωση τῶν λόγων και τῶν κηρυγμάτων του. Αὐτὴ ἡ πίστη καλεῖται «ζωροαστρισμός».

5. Αὐτὸ πρέπει περισσότερο νὰ γίνε ἀντιληπτό μὲ τὴν ἔννοια ἐπανόδου. Οὐσιαστικὰ ὁ Ζωροάστρης (περσ. Ζαρντόστ) δὲν εἶχε καταφέρει νὰ ἐξοβελίσσει ὅλες τὶς περὶ Μίθρα ἀναμνήσεις τῶν προζωροαστρικῶν δοξασιῶν. Βλ. Martin Vermaseren, *Mithras, ce dieu mystérieux* (Παρίσι - Βρυξέλλες 1960), 13. Ὁ Reinhold Merkelbach, *Mithras* (Χάιν 1984), 31-9 παρουσιάζει ἕνα πλήρη κατάλογο σοβαρῶν στοιχείων, τὰ ὅποια, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη, θὰ δεχθοῦμε ὅτι κατὰ διάφορες ἀπόψεις και οἱ Ἀχαιμενίδες (περσ. Χαχμανεσιάν) εἶχαν παρεκκλίνει μερικῶς τῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας, ἢ τουλάχιστον ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποδεχθῶν κάποιους ἀκόμη ἐπιζῶντες χαρακτήρες μιθραϊσμοῦ. Ἡ ὁδὴ (Γιάστ) 10, 119, 137 τῆς Ἀβέστα εἶναι ὑστερη και χαρακτηρίζεται ἕνα δλόκληρο στάδιο ἀνάκαμψης τῆς μιθραϊκῆς ιδεολογίας. Παραδοσιακὴ παραμένει ἡ ἔκδοσις J. Darmesteter, *Le Zend Avesta*, 3 τ. (1892-3). Βελτιώσεις, διορθώσεις και ἐκσυγχρονισμοὶ I. Gershevitch, *The Avestan Hymn to Mithra* (Καίμπριτζ 1959). — *Die Yäst's des Avesta*, übersetzt von H. Lommel (Γκέτιγκεν 1927).

6. Mary Boyce, *On Mithra's Part in Zoroastrianism*, *BSOAS* 32 (1969), 10-34. — C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (Ὁξφόρδη 1955), 84-144.

7. Τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ R. Merkelbach (δ.π., 18) εἶναι ἀπόλυτα διευκρινιστικὸ τῆς καταγωγῆς τῶν μιθραϊσμῶν και τῆς ἐξέλιξής τους:

8. Οἱ δύο βασικοὶ τύποι θρησκείων διακρίνονται ὡς ἑξῆς: μία ἀπαγόρευση χρήσης εἰκόνων και ἔν γένει ειδώλων ἐπιβάλλει τὴ μονοθεϊστικὴ πίστι χωρίς ἀνάγκης περίπλοκου λατρευτικοῦ τυπικοῦ. Αὐτὴ συνήθως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ κάποιο κορυφαῖο πρόσωπο και συχνὰ ἀπαίτεῖ ἕνα ἱερὸ βιβλίο. Ὁ χῶρος και ὁ χρόνος παίρνουν σὲ ὀρισμένα τοῖς σημεία τότε ἰδιαζόντως ἱερὲς διαστάσεις και ἕνα γενικὸ σχέδιο ἀνθρώπινης ἱστορίας ἐμφανίζεται, ὅπου ὁ πραγματικὸς ρόλος τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται ὡς δευτερευῶν σὲ συνάρτηση μὲ τεράστιες και ἀνυπολόγιστες ἀντιμαχόμενες δυνάμεις. Ἡ θρησκεία αὐτὴ δὲν εἶναι θρησκεία λειτουργιῶν, πλὴν τελετουργιῶν μύησης, εἶναι ὅμως κυριολεκτικὰ ἕνα φιλοσοφικὸ σύστημα ἀξιών και συμπεριφορᾶς, τὸ ὅποιο ἢ ἔκφραση παίρνει συχνὰ χαρακτῆρα συμβολικῆς ὀρολογίας ὀρισμένων ἱστορικῶν στοιχείων ἢ ὑπερβατικῶν (κυριολεκτικῶν και ὄχι μεταφορικῶν) ἀναφορῶν. Ἀκριβῶς στοὺς ἀντιποδες αὐτοῦ τοῦ μονοθεϊστικοῦ και ἀνεικονικοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος τοποθετεῖται ἕνας θρησκευτικὸς τύπος μυστηριακοῦ συστήματος, ὅπου κυριαρχεῖ ἕνας ἀρνητικῶς φαντασμός, μία ἐνοχλητικὴ τριβὴ μὲ λεπτομέρειες τυπικῶν, λειτουργιῶν και ἱστοριῶν θεῶν ἢ ἁγίων. Πρόκειται γιὰ ἕνα θρησκευτικὸν τύπο ψευδεμνησίας τοῦ κόσμου και ὡς τέτοιος εἶχε πάντοτε συγκρουθεῖ μὲ τὸν κόσμο τῆς φιλοσοφίας, ὅπου ὁ τελευταῖος βέβαια δὲν εἶχε προκύψει ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ θρησκευτικὸν σύστημα. Ὁ ἐντυπωσιασμός τοῦ πιστοῦ μὲ τὸν ἐτήσιο κύκλο τῶν ἐποχῶν, ἡ παρουσίαση ἐνός «θεοῦ» θυσιαζόμενου εἴτε τοῦ ἴδιου, εἴτε μέσφ ἄλλων γιὰ τὸν ἴδιο και ἢ λατρεία τῶν ὀσωνδήποτε εἰκόνων ἢ ειδώλων ἐπιβάλλονται κατὰ τὸν θρησκευτικὸν, οὐσιωδῶς, πολυθεϊστικὸν πλέον τύπο αὐτό. Οἱ ἔννοιες τοῦ «πάσχοντος» θεοῦ και τοῦ «συμπάσχοντος» (: γιὰ κάτι τὸ οὐσιωδῶς ψευδὲς και ἀνυπόστατο) πιστοῦ βρίσκονται στὴ ρίζα τοῦ παραγόμενου θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ.

9. Γιὰ πολλοὺς ἢ ἄνοδος τοῦ Μίθρα στὰ χρόνια τῶν Ἀρσακιδῶν (περσ. Ἀσκανιάν) εἶναι συνεπαγόμενο τῆς ἐλληνοποίησης τῆς τέχνης, τῆς ιδεολογίας, τῆς φιλοσοφίας (Cl. Huart - L. Delaporte, δ.π., 319-28). Αὐτὸς εἶναι ἕνας ἐντελὸς ξεπερασμένος τρόπος ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος. Ἡ ἄνοδος τοῦ Μίθρα ἐκμεταλλεύθηκε τὸν ἐξελληνισμὸν τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν και ἔν γένει τοῦ πνεύματος και μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιβλήθηκε στοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Περσίας και τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας και στὴ συνέχεια τῆς Κεντρικῆς Ἀνατολίας. Ὡστόσο ὁ Μίθρας εἶχε διατηρηθεῖ, ὅπως προαναφέραμε, ἀκόμη και στὰ χρόνια τοῦ πῶ ἐντονου ζωροαστρισμοῦ (ἐπὶ Ἀχαιμενιδῶν), καθὼς καταγόταν ἀπὸ ἕνα πολὺ παλαιότερο ὑπόστρωμα. Πλὴν ὅμως ὁ ἀρσακιδικὸς Μίθρας ἔφερε πολλαπλὰ σημεῖα ἐκδηλῆς ἐπιρροῆς τοῦ βαβυλωνιακοῦ Μαρτούκ πάνω του. Ὁ τύπος, φερ' εἶπεν, τοῦ ἡλικίου θεοῦ στὸν Μίθρα φέρει ἐκδηλὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Σαμάς, ἀσσυροβαβυλωνιακοῦ θεοῦ τοῦ ἡλίου (Gherardo Gnoli, *Sol Persice Mithra*, τόμ. *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su "la specificità storico-religiosa dei Misteri di Mithra"*, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia, Ῥώμη - Ὀστια 28-31 Μαρτ. 1978, ἐπιμ. Ugo Bianchi, στὴ γεν. σειρ. *Études Préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain* [EPPO], publiées par M.J. Vermaseren, τ. 80, Λάιντεν 1979, 725-40. — P. Thieme, *The concept of Mithra in Aryan belief*, *Mithraic Studies* 1, 1975, 21-39. — G. Gnoli, *Politica religiosa e concezioni della regalità sotto gli Achemenidi*, *Gururajamjrika. Studi in onore di Giuseppe Tucci* 1 (Νεάπολη 1974), 23-88. — I. Gershevitch, *Die Sonne das Beste*, *Mithraic Studies* 1, 1975, 68-89. — G. Widengren, *Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parthischer Zeit*, Κολωνία και Ὀπλαντεν 1960, 65. —

G. Gnoli, La stella Sirio e l'influenza dell'astrologia caldea nell'Iran antico, *SMSR* 34, 1963, 237-45). Όσον αφορά τους Άρακιδες: N.C. Debevoise, A Political History of Parthia (Σικάγο 1938). — O. Reuthner, Parthian Architecture, *Survey* 1, 411-44. — E.T. Newell, The Coinage of the Parthians, *Survey* 1, 475-92. — A.B. Ranović, Ellinizm i ego istoričeskaja rol' [= 'Ο Έλληνισμός και ο ιστορικός του ρόλος] (Μόσχα 1950). — M. Rostovtzeff, Dura and the problem of parthian art, *Yale Classical Studies* 5, 157-304; M.E. Masson, Novye dannye po istorii Parfii, *Vestnik Drevniei Istorii* (1950), 3, 49.

10. Καλύτερα από οπουδήποτε άλλο αυτό εκφράστηκε μέσα στην επιγραφή του Μεγάλου Ίερέα Καρτίρ. Προσωπική άλαζονεία και υπερηφάνεια, αυτοπεποίθηση ιδιαίτερα σχετικά με την προσωπική σωτηρία, την αρετή και την χρησιμότητα της δράσης του πέρση αυτοκράτορα αποπνέουν από το υπερφίλο αυτό κείμενο, το οποίο δημοσίευσε αναλυτικά η Marie-Louise Chaumont (*JA* 1960).

11. Αυτό ορίζεται στο τέλος της βασιλείας Σαπούρ Α' (240-72), κατά τη βασιλεία Χορμούζτ Άρντασίρ (272-3) και κυρίως στα χρόνια του Βαραχράν (Μπαχράμ) Α' (273-6). 'Ο Σαπούρ Α' δεν υπήρξε τόσο ισχυρός στο έσωτερικό της χώρας του, όσο οι επιτυχίες του στο εξωτερικό αφήνουν να υποθεθεί. 'Η έξουσία των (μιθραϊστών) Μάγων (= ιερέων) είχε αυξηθεί κατακόρυφα στα τελευταία χρόνια του Σαπούρ Α' και ο ισχυρός πολεμιστής ήταν ένα άτομο ξένο προς περίπλοκες νοητικές συνθέσεις (a poor conceptual thinker). 'Ο Μάγος είχε καταδιωχθεί από τους Μάγους στα τελευταία χρόνια του Σαπούρ Α' και εξοντωθεί στο Τζόντ-ε Σαπούρ (13 χλμ. από το Ντεζφούλ και περίπου 35 χλμ. από τα Σούσα) από τον Μπαχράμ Α', γιό του Σαπούρ Α' αλλά τυφλό όργανο των Μάγων. Αυτό δίνει το μέτρο της γενικής επιβολής του μιθραϊσμού και της άνακοπής της σασαν(ιδ)ικής προσπάθειας επιστροφής στον ζωροαστρισμό.

12. Στα ύστερα άχαμενιδικά χρόνια, όπως σημ. 9.

13. V.G. Lukonin, Iran v erokhu Sasanidov (Λένινγκραντ 1961). — Του ίδ., Kul'tura sasanidskogo Irana (Μόσχα 1969). Άσφαλώς όμως η προσπάθεια του Σασάν ήταν αρκετά σοβαρή, ώστε να μη λήξει με την πρώτη σύγκρουση το 270-5. Στα χρόνια του Ναρσή (293-302) επικρατεί πιά ήρεμη ατμόσφαιρα (W. Seston, Le roi sassanide Narsés, les Arabes et le Manichéisme, *Syria* 1939, 229 έξ.). Παρά την έντονη άναφορά της Άνάχιτα στην επιγραφή του Πά-ι Κουλι (γραμμή 9), η όποια χρονολογείται στα χρόνια του Ναρσή, δεν ύπάρχει η βεβαιότητα της τελικής επικράτησης του μιθραϊσμού τότε. Αυτό επισυνέβη άμέσως μετά.

14. 'Ο φιλοσοφικός έλληνορωμαϊκός μιθραϊσμός κατάγεται από τον μιθραϊσμό της Κομμαγικής (Νέμρουντ Ντάγ) και της Κιλικίας ('Ανάζαρβος). Καθώς είναι ταυτόχρονα έσωτερική-μητρική και λαϊκή-λατρευτική θρησκεία δεν σχετίζεται με τον μιθραϊσμό της σασανιδικής Περσίας, θρησκεία λαϊκού-λατρευτικού άποκλειστικά χαρακτήρα. Συνεπώς άπουσιάζει από τον σασανιδικό μιθραϊσμό ό,τι θέμα δεν μπορούσε να σταθεί στα πλαίσια μιάς θρησκείας μαζών. Ούτε η ήθικη όψη (Πορφύριος, Περὶ Νυμφῶν Άντρον, 15, 12: καθάιρουσι δέ και την γλώτταν τῷ μέλιτι από παντός άμαρτωλού), ούτε οι κοσμολογικές διαστάσεις (Πορφύριος, Περὶ Νυμφῶν Άντρον, 6, 10: σύμβολα φερόντων των κοσμικών στοιχείων και κλιμάτων) άπαντώνται στον περσικό μιθραϊσμό των Σασανιδών, όπου άπουσιάζουν έντελώς οι βαθμοί μιθραϊκής μύησης. Για τον έλληνορωμαϊκό μιθραϊσμό: R. Merkelbach, Die Kosmogonie des Mithrasmysterien, *Iranos-Jahrbuch* 34 (1965), 219-57. — R. Turcan, Mithras Platonius, *EPRO* 47, (Λάιντεν 1975). — M.J. Vermaseren, Mithras in der Römerzeit, στον συλλογικό τόμο Die orientalischen Religionen in Römerreich, *EPRO*, τ. 93, (Λάιντεν 1981). — Mystera Mithraea, δ.π., *EPRO*, τ. 80 (Λάιντεν 1979). — M.J. Vermaseren, Mithraica 1-4, *EPRO*, τ. 16 (Λάιντεν 1971-82). — *Mithraic Studies, Proceedings of the first international Congress of Mithraic studies*, 2 τ. (Μάντσεστερ 1976-9).

15. 'Η Άτροπατηνή (Στράβων, XI, 523-32: Πλουτ. Λουκ. 31: Άνθ. 48) ή Άτροπάτιος Μηδία ή Ατραπατене (Πλίνιος, Naturalis Historia, VI, 42: Tab. Peut.) ή Acropatene (Amm. Marc., XXIII, 6, 27) ή Τροπατηνή (Πτολ. Γεωγρ., VI, 2, 5) ή Άτροπατία (Στέφ. Βυζ.) είναι επίσης ονομασμένη Μικρή Μηδία (Media Minor: Iustinus XXIII, 4, 1). Το όνομα άπαντάται για πρώτη φορά στα χρόνια των Διαδόχων και όφείλεται στον αυστριακό Άτροπάτη. Στη συνέχεια διαδόθηκε σε άλλες γλώσσες (άρμενικά: Άτραπατάν ή Άτραπατιακάν, συριακά: Άντουρμπιγκάν έξ ου και σε μεσαιωνικά ελληνικά: Άδορβιγάν και σε σύγχρονες γλώσσες Άτζερμπαϊτζάν). Πρόκειται για το πρώτο γενικό όνομα της περιοχής μέσα στην Ίστορία. Νότια της Άτροπατηνής έκειτο η (καθαυτό) Μηδία.

16. Δ. Άζερμπαϊτζάν (περσ. Άτζερμπαϊτζάν-ε Γαρμπί), έκταση 38.850 τ.χ., πληθυσμός 1.600.000 κ., πρωτεύουσα: Ούρουμίγιε. Άνατολικό Άζερμπαϊτζάν (περσ. Άζερμπαϊτζάν-ε Σαρκι), έκταση 67.102 τ.χ., πληθυσμός 3.400.000 κ., πρωτεύουσα Ταμπρίζ (Ταυρίδα).

17. Διοικητική διαίρεση του πραγματικού περσικού Κουρδιστάν με σκοπό τον καταμεταχισμό του γώρου των Κούρδων της Περσίας, ό όποιος περιλαμβάνει και τις έπαρχίες Άζερμπαϊτζάν-ε Γαρμπί,

Μπαχταράν και Ίλάμ. Κορντεστάν: έκταση 24.998 τ.χ., πληθυσμός 900.000 κ., πρωτεύουσα Σαναντάτζ (πρώην Σιννέ).

18. Έκταση 36.398 τ.χ., πληθυσμός 1.200.000 κ., όμώνυμη πρωτεύουσα.

19. Είναι η περσική σύγχρονη όνομασία για τα Έκβάτανα. 'Η καταγωγή των δύο λέξεων είναι η άρχαία περσική όνομασία του τόπου: Χεγκμάτ-άνε, δηλ. «Χώρος Συγκέντρωσης» όνομα το όποιο άπαντάται και σε άσσυριακά κείμενα των σαρωνιδικών χρόνων (722-612). Έκταση 20.172 τ.χ., πληθυσμός 1.150.000 κ., όμώνυμη πρωτεύουσα.

20. Μετονομασμένη σε Μπαχταράν (: ή Δυτική) είναι παλαιά έπαρχία Κερμανσάχ (ή πιό σωστά Κερμανσάχάν). Έκταση 23.667 τ.χ., πληθυσμός 1.300.000 κ., όμώνυμη πρωτεύουσα.

21. Ύψόμετρο 4.811 μ. Πρόκειται για σβησμένο ήφαιστειο, στους πρόποδες του όποιου κατά την παράδοση συνέγραψε ό Ζωροάστρης την Άβέστα και μεταγενέστερα ό σασανιδής Φιρούζ (: Περόζ) θεμελίωσε την Άρντεμπίλ.

22. 'Η όροσειρά αυτή χωρίζει το ιρανικό όροπέδιο από την Κασπία θάλασσα και άποτελεί με τις ύψηλές κορυφές του Κοϋ-ε Νιζά (5400 μ.), Νταμαβέντ (5.678 μ.) κ.ά., ένα φυσικό όριο των μετεωρολογικών συντεταγμένων της Κασπίας. Άναλογικά, οι πλαγιές προς Κασπία είναι κατάφοτες και οι προς το όροπέδιο κατάξερες. Πολλές σημαντικές πόλεις βρίσκονται στους νότιους πρόποδες του Έλμπούρζ: Μιανέ, Ζαντζάν, Καζβίν, Τεχεράνη, Σεμνάν, Νταγκκάν, Σαχρούντ, ενώ σε μία κοιλάδα του είχαν διαμορφώσει το ίδιότυπο κρατιδίό τους οι Χασάσιν Ίσμαηλίτες (μουσουλμάνοι αίρετικοί, χασικλήδες και δολοφόροι, γνωστοί στην Ίστορία από την έμπλοκή τους στις Σταυροφορίες και διηγημένοι και από τον Μάρκο Πόλο (Τά θαύματα του Κόσμου, βιβλ. 1, κεφ. XII)) γύρω από το Κάστρο τους, Καλέ-γιέ Άλαμούτ. 'Η κορυφή Νταμαβέντ ήταν και η άπόστατη προς άνατολικά έπέλαση των Άσσυριων, επί Τεγλαφθαλάσαρ Γ' (745-727), ό όποιος είχε άποκαλέσει «Κρυστάλλινο Βουνό» την καταχτισμένη όλο το χρόνο κορυφή.

23. Σήμερα Ρέν, βρίσκεται σε άπόσταση 12 χλμ. ΝΑ της Τεχεράνης. Όνομασμένη Ράγα (Στράβων, XI, 13, 6: Στέφ. Βυζ., Ίσιδ. Χάρ. 7), Ράγη (Τωβίτ, 6, 10), Ράγοι (Τωβίτ, 1, 14: 4, 1, 20: 5, 5: 6, 13: 9, 2), Ράγαι ('Αρρ. Άνάβ., III, 20, 2: Στράβων, XI, 9, 1: 13, 6: Διόδ., XIX, 44, 4: Άθην., XII, 8, 513), Ραγάδες (σε αίτιατική, Στράβων, 1, 3, 19), ή 'Ραγιανή (Πτολ., VI, 2, 6: Πλίνιος, N.h., VI, 43) στα ελληνικά, είναι μία πρώτη άχαμενιδική πόλη στα άνατολικά άκρα της Μηδίας. Το όνομά της σώζεται επανειλημμένα σε διάφορες άρχαίες περσικές πηγές, όπως στην επιγραφή Μπισοτούν, βλ. Weissbach, Keilinschriften der Achämeniden (Λειψία 1911), 38 έξ., όπου άναφέρεται Raga σε σφηνοειδή περσικά, Raga' στο βαβυλωνιακό και Rakkan στο έλαμικό κείμενο. Στην Γιάνσα, 19, 18 άναφέρεται ως Raghι και στην Βεντινάντ, 1, 15 ως Raghα, ενώ σε μέσα περσικά (παχλεβί) μετατρέπεται σε Rai, Ragik ή Razik, από όπου σε συριακά μεταβάλλεται σε Razi Kaia και σε μέσα ελληνικά 'Ραζίχ, βλ. Acta mart. Anastasii, έκδ. Usener (Βόννη 1894), 2β και 5β, και 'Ραζηκηνή (Θεοφυλ. Σμ., III, 18, 6). Έξαιρετικά καλή ίστορική παρουσίαση: Marquart, Eranshahr, *Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften, Neue Folge*, 3/2, 122 έξ.

24. 'Ο όρόμος διερχόταν από τις σημερινές πόλεις ή κωμπολεις Μπακούμπα, Άλ Μουκνταντίγιε, Χανκίν (στο Ίράκ) και (στην Περσία) Κάσρ-ε Σιρίν, Σάρ-ε Πόλ-ε Ζοχάμπ, Κερέν, Ίσλαμπαίντ-ε Γαρμπί, Κερμανσάχ, Μπισοτούν, Κανγκαβάρ, για να φθάσει στα Έκβάτανα. Έχει διασωθεί ένας σταθμός της αυτοκρατορικής όδοϋ (ιουάν), το σήμερα ονομαζόμενο Τάκ-ε Γκιερέ, σε 15 χλμ. από το Σάρ-ε Πόλ-ε Ζοχάμπ προς Κερέν.

25. Άδιαβηνή (Στράβων, XI, 503, 530: XVI, 736, 745. Πτολ., VI, 1, 2), Adiabene (Πλίνιος, N.h., V, 66: VI, 25, 28, 41, 44, 114: Amm. M., XXIII, 6: Hist. Aug. Sev. 9, 18), Adiabena (Iul. Honor. Cosmograph. 6: Riese) όνομα περιοχής. Adiabenicus μετά τον Σεπίτιο Σεβήρο (σε νομίσματα: Eckhel, 7, 172 έξ.: σε επιγραφές: στον κατάλογο του *CIL*: Hist. Aug. Sev. 9, 10: Eutrop., VIII, 18: Vict. Caes. 20, 17: Sex. Ruf. 21, 2: Hist. Aug. Aurel., 30, 5) είναι το ρωμαϊκό έπίθετο για αυτοκράτορες ή στρατηγούς κατακτητές της χώρας. Ουδισιατικά η περιοχή αυτή αντίστοιχεί και στο σύγχρονο έντοπιο όνομα Χετζάμπ, το όποιο άποδίδεται στη χώρα άνατολικά του Τίγγρι και μεταξύ των δύο παραποτάμων του Μικρού και Μεγάλου Ζάμπ. 'Ός πολιτικός όμως όρος Άδιαβηνή είναι περισσότερο εύρως, καθώς το ιουδαϊκό κρατιδίό της Άδιαβηνής του Ιου μ.Χ. - Ιου μ.Χ. αι. (συμπυκνωμένη παρουσίαση με βάση αρχικές, άραμιακές, συριακές και ιουδαϊκές πηγές από τον Brüll, *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur* 1, 58 έξ.) έκτεινόταν βορειότερα μέχρι το Ντοχοϋκ και κάπως νοτιότερα του Μικρού Ζάμπ, ώστε ό Πλίνιος (N.h., VI, 42) να τοποθετεί τη Νίνον (: Νινευή) έντός των όρίων της Άδιαβηνής και ό Στράβων (XVI, 736) να θεωρεί την Άδιαβηνή τμήμα της Άσσυρίας. Είναι όμως έντελώς άμφίβολο, άν το κρατιδίό της Άδιαβηνής έκτεινόταν μέχρι τα βουνά μεταξύ των σημερινών πόλεων Ραουαντούζ και Ράνα στο Ίράκ.

δηλαδή σε εύθεια γραμμή 50 χλμ. ανατολικά τῶν Ἀρβήλων (Ἀρμπιλ), πρωτεύουσά του. Αυτό σημαίνει ὅτι ἡ σημερινή περιοχή τῶν περσολογικῶν συνόρων μεταξύ Ραουαντούζ και Ράννα ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ Μαχαμπάντ καὶ Σακὲξ ἀπὸ τῆς ἄλλης (διαστάσεων Α-Δ 80 χλμ. καὶ Β-Ν 70 χλμ.) ἦταν ἀδιοικήτη καὶ ἐξέφυγε κάθε εἴδους κρατικοῦ ἐλέγχου. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ γιὰ περιοχὲς νότιανατολικά τῆς Ἀδιαβηνῆς μεταξύ τῶν σημερινῶν πόλεων Καλά Ντιζέ-Ἀς-Σουλεϊμανίγιε (Ἰράκ) καὶ Σακὲξ (Ἰράν). Ὅμως γιὰ παλαιότερες ἐποχὲς ἔχουμε ἀπτά στοιχεία ἐδῶ κατοικήσης.

26. Γορδωνή ἢ Γορδυνή (Πτολεμ., V, 13, 20· Πλούτ., Πομπ., 36· Arrian., Mithr., 105), ἢ Κορδωνή (Cass. Dio, XXXVII, 5, 3), ἢ Γορδναία (Στράβων, XVI, 739, 747, 750) εἶναι περιοχή, τὴν ὁποία ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος προσδιορίζει ὡς «Χώρα Περσική». Πρόκειται γιὰ μιὰ περιοχή ἢ ὁποία δὲν βρέθηκε ποτὲ ὑπὸ αὐτόνομη κυριαρχία, ἐνῶ συχνὰ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια διακυβεττήκε ἢ τὴν ἔχουσε ἡ Περσική, ἢ τὴν ἔχουσε ἡ Περσική, ἢ τὴν ἔχουσε ἡ Περσική (Κ. Μεγαλομάτης, Φραάτης Γ', ΜΤΕΥ). Ἡ Γορδωνή τοποθετεῖται στὴν ΝΑ Τουρκία καὶ τὸ Β. Ἰράκ, ἀκριβῶς στὰ βουνὰ τὰ ὁποία κλείνουν ἀπὸ ἀνατολικά τὴν Β. Μεσοποταμία (μεταξὺ τῶν πόλεων καὶ κωμοπόλεων Ντοχούκ - Τζίζρε - Μπάτιαν - Μούς - Μπίλις - Ἐρούχ - Σιρνάν - Ἀμανίγιε). Εἶναι λοιπὸν τοποθετημένη ἢ Γορδωνή ἀμέσως βόρεια τῆς Ἀδιαβηνῆς ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἀγνωστὸς πῶς πρὸς ἀνατολικά φθάνουν τὰ ὄρια τῆς τοπικῆς ἐπικράτειας. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὶς πορείες τῶν στρατευμάτων φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιά ἐπαφὴ μεταξύ Γορδωνῆς καὶ Ἀτροπατηνῆς καὶ ὁ χῶρος νότια τῆς λίμνης Βάν ἀπὸ τὸ Χακκάρι μέχρι τὴν Οὐρουμίγιε ἦταν ἀδιοικήτος, ἂν ὄχι ἔρημος. Ἡ Γορδωνή δὲν περιελάμβανε τὴν λίμνη Βάν, ἐφθανε προφανῶς μέχρι τὰ δυτικὰ παράλια τῆς. Τὸ ὄνομα Γορδωνή συσχετίσθηκε ἀπὸ πολλοὺς νεώτερους ἐπιστήμονες μὲ τὸ συριακὸ ἀντιστοιχῶν τὸ Μπέτ-Καρντοῦ καὶ ἀμφότερα μὲ τοὺς σύγχρονους Κούρδους. Αὐτὸ δὲν ἀπέχει τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, καθὼς αὕτη ἢ περιοχή καὶ ἰδιαίτερα ἢ ὀρεινὴ ἔκτασις νότια τῆς Βάν θεωρεῖται κοιτίδα τῶν Κούρδων, βλ. Basile Nikitine, Les Kurdes (Παρίσι 1956). — Th. Nöldeke, Kardu und Kurden, *Festschrift für H. Kieper* (Βερολίνο 1898). — Th. Reinach, Les Matières, *REG* 7 (1894), 313 ἐξ. — Τοῦ ἴδ., Les Kyrtiens, *RA* 13, 115-19. — Κ. Μεγαλομάτης, Χακκάρι, ΜΤΕΥ καὶ Κούρδοι, *Παγκόσμιον Ἱστορίον/ΕΕΕ*.

27. Ὑστερὴ ὀνομασία (Amm. M., XXV, 7, 9· XX, 7, 1) ἢ ἐπίσης Ζαβδαῖον (Σωζ., II, 13, 7), τῆς ΒΑ Μεσοποταμίας δυτικὰ τῆς Ἀδιαβηνῆς καὶ τῆς Γορδωνῆς. Σχετίζεται ἀσφαλῶς μὲ τὴν ὀνομασία Μπεζαμπντά τοῦ Τζαζιρέ Ἰμπν Ὀμάρ (σὴμ. Τζίζρε στὴν ΝΑ Τουρκία: Κ. Μεγαλομάτης, Τζίζρε, ΜΤΕΥ) καὶ ὀροθετεῖται μεταξύ Μάρντιν καὶ Σιντζάρ, ὅμως συχνὰ ἐγίνε ἀντικείμενο σύγκρισης μὲ ἐκτάσεις τῆς Ὑπεριγριανῆς καὶ δυτικὰ τμήματα τῆς Ἀδιαβηνῆς καὶ τῆς Γορδωνῆς, προφανῶς λόγω τῆς γλωσσολογικῆς σχέσεως μὲ τοὺς παραποτάμους Ζάμπ. Ἀναλυτικὴ παρουσίασις τοῦ θέματος ὑπάρχει ἀπὸ τὸν H. Treidler, *Zabdicene, RE*.

28. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραπάνω σημ. 25 καὶ 26.

29. Λόγω τῆς στρατιωτικῆς ἀνικανότητος τῶν Ἀρσακιδῶν καὶ τοῦ φιλορωμαϊσμοῦ τῆς Γεωργίας, καθὼς καὶ πολλῶν Ἀρμενίων βασιλέων. Ἡ Ἀτροπατηνὴ εἶχε ἐν μέρει ἀποσχισθεῖ (Κ. Μεγαλομάτης, Φραάτης, ΜΤΕΥ καὶ Καυκασίας Λαοί, ΠΙ/ΕΕΕ).

30. Γεωμορφολογικῶς αὐτὸ ὀφείλεται στὴν σύμμιξις τῶν δύο ὀροσειρῶν: τοῦ Ἀντιταύρου καὶ τοῦ Ζάγρου. Πλὴν τοῦ προαναφερθέντος (σημείωσις 21) ὄρους Σαβαλάν, σημειώνουμε κοντὰ Ἀτροπατηνὴ τὰ Κοῦχ-ε Καρέ Ντάς (3.200 μ.) καὶ Κίρκ Μπουλάγ Νταγ (3.400 μ.) ἀμφότερα κοντὰ στὴν Πράσπα, τὸ Τζαχάν Ντάγ (2.700 μ.) δυτικὰ τοῦ Ζαντζάν, τὸ βουνὸ Ἀλβάντ (3.910 μ.) διπλά στὰ Ἐκβάτανα, τὸ Κοῦχ-ε Τσεχέλ Τσεσμέ (3.000 μ.) δυτικὰ τοῦ Μπιτζάρ, τὸ Κοῦχ-ε Σαχέντ (4.100 μ.) δυτικὰ τῆς Ταυρίδας, τὸ Ἰρί Ντάγ (3.100 μ.) βόρεια τῆς Ταυρίδας, τὰ βουνὰ τῆς Μαχαμπάντ, τῆς Σακὲξ καὶ τοῦ Πιράν-σάχρ, καθὼς καὶ ὅλα τὰ βουνὰ τῶν σημερινῶν περσολογικῶν συνόρων: Μόρ Ντάγ (4.200 μ.), Χιραμπίτ Ντάγ (3.800 μ.), Ἀλά Ντάγ (3.600 μ.) μεταξύ τῶν λιμνῶν Βάν καὶ Οὐρουμίγιε.

31. Πρόκειται γιὰ τὸ ὀδικὸ δίκτυο Τεχεράνης - Σεβαστείας, τὸ ὁποῖο διέρχεται ἀπὸ Καζβίν, Ζαντζάν, Μιανέ (νότια τοῦ Ἐλμπούρζ), ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ βουνὸ Σαχέντ καὶ τὸ Κοῦχ-ε Μπουκούς, ἀπὸ Ταμπρίζ (Ταυρίδα), Μαράντ, Ἐβόγλου (διακλάδοσις ἀριστερὰ πρὸς Χού - Σαλμάς - Οὐρουμίγιε), Καρὰ Ζιανεντίν, Μάκου, Μπαζαρκγάν (στὴν Περσία), ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ Μικρὸ (3.925 μ.) καὶ τὸ Μεγάλον (5.165 μ.) Ἀραράτ ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ τὸ Tendürik Dağı (3.313 μ.) ἀπὸ τῆς ἄλλης μαινοῦσας στὴν Τουρκία, ἀπὸ Ντόγου Μπαγιαζίτ, Ἄγρι (πρῶην Καρακιοσέ), Ἐλεσκίρτ, Χορασάν, Ἐρζερούμ (: Θεοδοσιόπολις, Ἀρζ-ἄρ-Ρούμ: Γῆ τῶν Ἑλλήνων), Ἐρζιντζάν, Ντιβριγι (: Τεφρική), Σεβαστεία. Ὅσο ὅσο ὁ δρόμος αὐτὸς μπορεῖ νὰ μὴ ἀντιστοιχῆι στὶς ἐπιλογὲς τῶν ἀρχαίων ἐντοπιῶν ὡς πρὸς ἓνα μικρὸ τμήμα του (Τεχεράνη - Σεβαστεία: 1668 χλμ. συνολικά, ἐνῶ Καρὰ Ζιανεντίν - Χορασάν 357 χλμ.). Εἶναι πολὺ πιθανότερο μετὰ τὴν συμβολὴν τοῦ Κοτοῦρ μὲ τὸν Ἀράξ, λίγο δυτικότερα τῆς Τζορφά, νὰ συνέχιζαν ἀπὸ τὴν Ἀτροπατηνὴ τὸν δρόμο τους πρὸς τὰ δυτικὰ ἀκολουθώντας τὸν Ἀράξ πρὸς τὶς πηγὰς του, δηλαδή βόρεια ἀπὸ τὰ δύο ἄραράτ, μέσω τῆς κοιλάδας τοῦ Ἐριβάν καὶ στὴν συνέχεια ἐντὸς τῆς σημερινῆς Τουρκίας, ἀπὸ Καγιζμάν καὶ Χορασάν

πρὸς Ἐρζερούμ. Πρέπει ἐδῶ νὰ τονισθεῖ ὅτι οἱ δύο ὀρεινὲς κοιλάδες (1800-2000 μ.) δυτικὰ καὶ ἀνατολικά τοῦ Ἐρζερούμ, ὅπου στὴ δυτικὴ ὑπάρχουν οἱ πηγὰς τοῦ Εὐφράτη καὶ στὴν ἀνατολικὴ οἱ πηγὰς τοῦ Ἀράξ, εἶχαν ἰδιαίτερα προσεχθεῖ ἀπὸ τὴν οὐρραταϊκὴ ἐποχὴ (1100-600) ἤδη, καθὼς ἐφερναν σὲ ἀπόσταση 15 χλμ. δύο «ὀδικὰ δίκτυα» τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποία χωρίζαν μόνον οἱ νότιες ὑψόμενες τοῦ Kargazari Dağı (3.288 μ.).

32. Οἱ σημερινὲς διαβάσεις περσολογικῶν συνόρων μεταξύ Νοουσούντ καὶ Χαλαμπτσέ (ἢ ὁποία συνδέει τὸ Κερμανσάχ μὲ τὴν Ἀς Σουλεϊμανίγιε), μεταξύ Μεριβάν-Παντζβίν (σύνδεσις Σαναντάτζ - Ἀς Σουλεϊμανίγιε), μεταξύ Μπανέ - Τσουάρτα (σύνδεσις Σακὲξ - Ἀς Σουλεϊμανίγιε), μεταξύ Σαρντάστ - Καλά Ντιζέ (σύνδεσις Σακὲξ - Ράννα - Ἀρβήλων), μεταξύ Πιρανσάχρ (πρῶην Χανέ) - Χατζουμράν (σύνδεσις Μαχαμπάντ - Ραουαντούζ - Ἀρβήλων) ἢ πολὺ περισσότερο ἢ διάβασις τοῦ Κάλ-ε Σιν (3.200 μ.) μεταξύ Ὀσανβίγιε - Μπικκίμ (δευτερεύουσα σύνδεσις Οὐρουμίγιε - Ραουαντούζ - Ἀρβήλων), ἦταν σὲ ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες περιοχὲς, οἱ ὁποῖες διέφευγαν κάθε κρατικοῦ ἐλέγχου, ὅπως προαναφέραμε (σημείωσις 25). Ὡς ἐκ τούτου βρισκόνταν σὲ ἀχρηστία, ὅπως γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ἦταν καὶ οἱ σημερινὲς διαβάσεις τουρκοπερσικῶν συνόρων μεταξύ Σερὸ - Ἐσεντερέ (σύνδεσις Οὐρουμίγιε - Γιουκσέ-κοβα - Χακκάρι - Τζίζρε) καὶ μεταξύ Κοτοῦρ - Ὀζάλπ (σύνδεσις ὀδικὴ καὶ σιδηροδρομικὴ).

33. Μὲ μῆκος σχεδὸν 1.800 χλμ. καὶ πλάτος κυμαινόμενο ἀπὸ 200 μέχρι 500 χλμ. χωρίζει τὴν Ἀτροπατηνὴ καὶ ὀλόκληρο τὸ ἱρακικὸ ὀροπέδιο ἀπὸ τὴν Μικρασία καὶ τὴν Μεσοποταμία. Οἱ κορυφὲς τῶν ὑψηλοτέρων βουνῶν τοῦ Ζάγρου κυμαίνονται μεταξύ 4.000 καὶ 5.000 μ., ἐνῶ στενωμακρὲς κοιλάδες διαμορφώνονται συχνὰ μεταξύ τῶν βουνῶν σὲ ὑψόμετρο 1000-2000 μ. καὶ σὲ διάταξις ΒΔ-ΝΑ. Σήμερα ζοῦν στὸν Ζάγρο Κούρδοι, «Ἀσσύριοι» καὶ «Χαλδαῖοι» (Ἀραμαῖοι νεστοριανοὶ καὶ «οὐνίτες» νεστοριανοὶ), Λορί, Μπαχτιάρ, Ἀρμένιοι καὶ λίγα τουρκμενικὰ φύλα.

34. Θὰ ἔπρεπε νὰ τονιστοῦμε πῶς ὁσὸν τὸν ἐκπερισμὸ τῆς Νότιας Ὑπεριγριανῆς, φαινόμενο σημαντικότερο. Ὅταν οἱ Πέρσες κατέλαβαν τὴν Βαβυλώνα καὶ κυριάρχησαν στὴ Μῆση Ἀνατολή, ὅλη ἢ ἔκτασις τῆς νότιας Ὑπεριγριανῆς, τὸ ἀρχαῖο δηλαδή Ἐλάμ, ἦταν ἔρημη, καθὼς ἕναν αἰῶνα πρὶν ὁ Ἀσσορμπασιπάλ εἶχε ἐξολοθρευθεῖ (640) ὅλη τὴ χώρα (Κ. Μεγαλομάτης, Γεωμάν, ΜΤΕΥ καὶ Ἰράν, ΠΙ/ΕΕΕ). Ἄν καὶ ἡ κατὰ τὴς Βαβυλώνας ἐπιθεσις πῆρε τὸν μεταγενέστερο δρόμο Ἐκβατάνων - Κτησιφῶνος, ἀπὸ τὴν Παρσίδα (περσ. Φάρς: ἢ περιοχή γύρω ἀπὸ Περσέπολις καὶ Πασαργάδες) φαίνεται ὅτι παράλληλῃ πρὸς δυσμὰς κίνησις μέσω τῶν Πυλῶν τοῦ Ζαγροῦ, τὶς ὁποῖες μεταγενέστερα διέσχισε μὲ ἀντίθετη κατεύθυνσις ὁ Ἀλέξανδρος, ἐφερε περσικοὺς πληθυσμοὺς στὴν ἔρημη ἔκτασις, ἀπὸ Ἀλ Ἀμάρα καὶ Ντεφουλ μέχρι Μπουσέρ (700 χλμ. μῆκος) τῆς Σουσιάνας καὶ τῆς Ἐλυμαίδος. Ὁ ἐκπερισμὸς αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἦταν ὑπόθεσις τῶν ἀχαιμενιδικῶν χρόνων καὶ ἐκπορεύθηκε ἀπὸ τὰ Σούσα. Ὁ ἐκπερισμὸς τῆς νότιας καὶ κεντρικῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς κεντρικῆς Ὑπεριγριανῆς ἦταν ὕστερη καὶ πῶς δύσκολη ὑπόθεσις, τῆς ὁποίας προηγήθηκε ὁ ἐξαρμαϊσμὸς τῶν ἐκεῖ Βαβυλωνίων ἐπὶ Περσῶν, Ἑλλήνων καὶ Πάρθων. Μόνον στὰ σασανιδικὰ χρόνια ἀποκλιθεῖται ὁ ἐκπερισμὸς τῆς περιοχῆς (Κ. Μεγαλομάτης - Π. Νιαβῆς, Χοσρόης, ΜΤΕΥ), ἀφοῦ τὰ βαβυλωνιακὰ (σὲ σφηνοειδεῖς, ἐλληνικοὺς ἢ ἀραμαϊκοὺς χαρακτῆρες) παύουν νὰ γράφονται μόνον στὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Ὅμως πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ ἐκπερισμὸς τῆς περιοχῆς ἦταν κρατικοῦ, διοικητικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ χαρακτῆρα μόνον καὶ συνοδεύθηκε ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ-πολιτισμικὸ ἐξαρμαϊσμὸ τῶν ἐδῶ Περσῶν. Οἱ ἐξαρμαϊσμοὶ αὐτοὶ Πέρσες εἶναι οἱ μόνον, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν ἐξισλαμισμὸ τους ἐξαρμαϊσθησαν γλωσσικὰ καὶ οἱ ἀπόγονοί τους εἶναι οἱ ἀραβόφωνοι τοῦ Χουζεστάν (ΝΑ περσικῆς ἐπαρχίας), οἱ ὁποῖοι εἶναι φυλετικὰ ἄσχετοι ἀπὸ τοὺς Ἀραβες.

35. Ἀκόμη καὶ τὰ Ἐκβάτανα ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τῆς σασανιδικῆς Περσίας, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀνέγερσις νέων πόλεων, ὅπως ἢ αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα Μπισαπούρ (138 χλμ. ἀπὸ τὸ ἐπίκειο Μπουσέρ καὶ 200 χλμ. ἀπὸ τὸ Ἰσάχρ, σασανιδικὴ πρωτεύουσα κοντὰ στὴν πυρπολημένη Περσέπολις), νότια. Τὸ ἐπίκεντρο τῶν Σασανιδῶν βρισκόμεθα μεταξύ Κτησιφῶνος, Σούσων, Μπισαπούρ καὶ Ἰσάχρ (Κ. Μεγαλομάτης, Τάχτ-ε Ταοῦς, ΜΤΕΥ).

36. Παραμένει ἀκόμη ἀγνωστὸ τί σήμαιναν στοὺς Σασανίδες οἱ τόσες «πρωτεύουσες», τὶς ὁποῖες διέθεταν. Μία χώρα μὲ τέσσερις-πέντε αὐτοκρατορικὲς «πρωτεύουσες» εἶναι ὀπωδῆποτε μιὰ ὑπερβολή.

37. Ἐκ τοῦ ἀρμενικοῦ «Χάρ-Μινιά», δηλαδή «τὰ βουνὰ τῶν Μανά», λαοὺ κατοικοῦντος νότια τῆς λίμνης Οὐρουμίγιε καὶ γνωστοῦ ἀπὸ τὰ νεοασσυριακὰ χρονικὰ κυρίως.

38. Στὰ ἑλληνικὰ Θεωσιπίτις (Πτολ., V, 12, 3), Θεωίτις (Στράβων, XI, 14, 8), Θεωπίτις (Στράβων, XVI, 1, 21) καὶ Θεωίτις (Διον. Περ. 988), στὰ λατινικὰ Thospites (Πλίνιος, N.h., VI, 128) ὀνομάζεται ἢ λίμνη καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία οὐρραταϊκὴ πρωτεύουσα Τούσπα (ἄσ. Τουρούσπα). Στὰ σύγχρονα ἀρμενικὰ διασώζεται ἢ ὀνομασία Τόσπ, Τόσμπ καὶ Τόζμπ γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχή. Ἡ ὀνομασία Βάν κατάγεται ἀπὸ τὴν οὐρραταϊκὴ ὀνομασία τῆς χώρας, τὴν ὁποία οἱ Ἀσσύριοι καλοῦσαν

Ουάρτου και οι Έβραιοι Άραράτ: Μπιαίνας. Σε ελληνιστικά κείμενα σώζεται ως Βουάνα και σε μέσα ελληνικά ως Βάνα. Στα άσσυριακά η ύμνη λίμνη Βάν ονομαζόταν «θάλασσα του Βορρά». Η λίμνη Βάν βρίσκεται σε ύψομετρο 1720 μ. και έχει έκταση 3.700 τ.χλμ.

39. Στα έλληνικά Ματιανή ή Μαριανή ή Μαριανή ονομάζεται η λίμνη αυτή, ενώ ο τριγύρω λαός καλείται Ματιανοί ή Ματιηνοί (Ήροδ., V, 49, 52· I, 189· III, 94· I, 72· VII, 72· Στράβων, XI, 14, 13· I, 3, 4· XI, 8, 8· II, 1, 14 όπου έσφαλμένα την κατατάσσει στη Μεγάλη Μηδία· XI, 14, 8 όπου την άποκαλεί έπεξηγηματικά Κιανή· Πτολεμαίος, VI, 2, 5, ό όποιος την θεωρεί άρμενικό σύνορο «παρ' έλλην την πλευράν της Άσσυρίας»). Η έπονομασία «Κιανή» βοήθειά να εξηγήσουμε και την άλλη όνομασία της «Καπαύτα» ως καταγόμενη από τά άρμενικά (Καπόιτ: μπλέ). Σε σύγχρονα άρμενικά όνομάζεται η λίμνη Καπουτάν, ενώ στα άραβικά Καμπουτάν. Οι Άσσύριοι καλούσαν την, άλμυρότερη της Νεκράς Θάλασσας, λίμνη αυτή Ζαριμπάρ, ενώ στα άρχαία περσικά όνομάζεται Τεσσαστέ και στο Σάχ-Ναμέ του Φερντοουσί διατηρείται ό τύπος ώς Τσιτσάστ. Η όνομασία Ουρουμίγιε (γράφεται ως Άρουμίγιε) προέρχεται από τά πρώιμα ίσλαμικά χρόνια και τό άρχικό έθλα στερητικό δηλώνει ότι δέν έφθανε ή αυτοκρατορία του Ρουμ έδώ (κυριολ. «Η μή ελληνική»). Στα χρόνια της σύγχρονης δυναστείας Παχλεβί είχε όνομασθεί και Ρεζάγιε (δηλ. Η του (σάχ) Ρεζά). Μέγιστο μήκος 140 χλμ. και μέγιστο πλάτος 55 χλμ. χαρακτηρίζουν την μεγάλη αυτή λίμνη 5.775 τ.χλμ., ή όποια βρίσκεται σε ύψομετρο 1.294 μ.

40. Προφανώς χαρακτηριστική τών έδώ κατοικούντων νομάδων και μόνον.

41. Θεωρείται πιθανότατη ή κατοίκηση του χώρου από τά σασανιδικά χρόνια.

42. Από τη βόρεια πλευρά της λίμνης, μέσω Μαράντ, ή όποια φαίνεται ότι ήταν γνωστή ως «ή Μορούνδα» στον Πτολεμαίο (VI, 2, 9). Μεταξύ Μορούνδας και Μαριανής (Ουρουμίγιε) ζούσε ό λαός, τόν όποιο ό Πτολεμαίος (VI, 2, 5) άποκαλεί «Μαρούνδαι». Από την νότια πλευρά της λίμνης, μέσω Μαραγέ, όπου τό ίσλαμικό άστεροσκοπείο (Ρεσάτ Χανέ) είναι ένδειξη παλαιότερης σημαντικής κατοίκησης του μη έρευνήμένου αυτού χώρου.

43. Ο σημερινός δρόμος σύνδεσης Ουρουμίγιε - Χαμεντάν μέσω Μαχαμπάντ - Σακεξ - Σοναντάτξ δέν ύπήρχε κατά την σασανιδική άρχαιότητα. Παρά την παλαιότερη κατοίκηση του χώρου γύρω από Σακεξ κατά τόν 7.-6. π.Χ. αι. και τόν κοντινό σκυθικό θησαυρό της Ζιβίγιε, ό όποιος πιστοποιεί τις σημαντικές άσσυροσκυθικές σχέσεις, στα άρσακιδικά και τά σασανιδικά χρόνια ό χώρος αυτός είχε μείνει έρημος. Άντιθέτα θεωρείται πιθανότερο ότι ό δρόμος Ουρουμίγιε - Μαχαμπάντ - Μιαντοάμπ - Σαχιν-ντέξ - Τεκάμπ - Μπιτζάρ - Χαμεντάν αντίστοιχούσε περισσότερο στις σασανιδικές έπιλογές. Ο δρόμος αυτός δέν διέρχεται από πλαγιές βουνών, κάτι τό άδιάνοητο στα άρχαία χρόνια, αλλά από διαμορφωμένες κοιλάδες, πάντοτε βέβαια στην ύψηλή γή τών 1.800-2.600 μ.

44. Προφανώς από τό Κάσρ-ε Σιρίν, μέσω Νοουσούντ, Σαναντάτξ, Μπιτζάρ, Τεκάμπ, αφήνοντας άριστερά την έρημη και επικίνδυνη περιοχή (σημ. 43).

45. Σήμερα δέν ύπάρχει τέτοια σύνδεση και μόνον μέσω Τεκάμπ - Μπιτζάρ - Ζαντζάν γίνεται ή πρόσ Τεχεράνη μετακίνηση. Όμως προχωρώντας άνατολικά από την Πράσασπα για περίπου 50-60 χλμ. θά μπορούσαν να βρεθούν στο δρόμο, ό όποιος θά συνέδεε την Άτροπατηνή με τις Ραγές, χωρίς έμπόδια σημαντικών όρεινών όγκων, πάντοτε όμως στην ύψηλή γή.

46. Είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε αυτήν ως παραφθορά της όνομασίας Καπαύτα της Ουρουμίγιε. Θά ήταν πιο δύσκολο να εκλάβουμε αυτή την άναφορά (Στράβων, XI, 13, 2) ως σχετική με την λίμνη Σεβάν του Έριβάν.

47. Άρχαία άσσυριακή όνομασία, ή όποια διατηρείται μέχρι σήμερα σε όλες τις γλώσσες της περιοχής, ενώ έξελληνίστηκε στα κλασσικά χρόνια ως «Ζαπάτας» (Ξενοφών, Άνάβ., II, 5, 1· III, 3, 6) και, λόγω της γλωσσικής συγγένειας με τη συριακή (άρμαϊκή) λέξη «Ζάμπα» (δηλ. «λύκος»), ως «Λύκος» στα έλληνιστικά χρόνια (Πολύβ., V, 51, 3· Πτολ., VI, 1, 7· Στράβων, II, 1, 24· XVI, 1, 3· Άρρ., Άν., III, 15, 4· Cupt., IV, 9, 9.16, 8.9).

48. Αταύτιστη σήμερα πόλη, καθώς οι εκτιμήσεις του Η.С. Rawlinson (*Journal of the Royal Geographic Society* 10, 1841, 1 έξ.) έχουν άπορριφθεί. Η Γάζακα δέν είναι ή Πράσασπα, όπως εκείνος υπέθετε. Θά άρκοῦσε ό άπλούστερος ύπολογισμός, για να γίνει νοητό ότι ή Γάζακα (Γάζα σε κάποιους κώδικες και Gazae στον Πλίνιο) θά έπρεπε να είναι κοντά στο νότιο άκρο της Ουρουμίγιε, δηλαδή άρκετά βορειότερα της Πράσασπας, έφόσον σύμφωνα με τόν Πλίνιο (N.h., VI, 16, §42) «oppidum eius Gazae, ab Artaxatis CCCCL p. totidem ab Ecbatanis Medorum, quorum pars sunt Atropateni». Συνήθως όνομασμένη Gazaca (Amm. M., XXIII, 6, 39) ή Γάζακα (Στράβων, XI, 523) στους μέσους Έλληνες συγγραφείς έτυχε πολλών περιφράσεων: την Γαζακόν πόλιν (Γ. Κεδρ., 721), την Γαζακόν πόλιν (Θεοφ., I, 474), τό Κάνζακον (Θεοφ. Σμ., III, 7, 2· V, 10, 2), του Κανζάκων (Πασχ. Χρον., I, 730, 12· 732, 7, 8, 16· 733, 15· 734, 4). Κατά την έκστρατεία του Ήρακλείου (623) θά περιλάμβανε 3000 σπίτια. Σε Ιουδαϊκές πηγές

άναφέρεται Γκανζάκ ή Γκινζάκ, σε συριακά κείμενα ως Γκανζάγ ή Γκανζάχ, σε άραβικά ως Γάνζαχ ή Καζνά ή Κανγκάχ, σε άρμενικά ως Καντζάκ ή Γκεντζέ και σε νέα περσικά Γκανγκάχ. Έτυμολογείται προφανώς από τό Γκάνγκ (περσικά και άρμενικά), τό όποιο σημαίνει «θησαυρός». Έγινε αντικείμενο πολλών ύστέρων μυθολογικών στους μέσους Έλληνες συγγραφείς, ενώ τοποθετείται προτιμότερα στα νότια παράλια της Ουρουμίγιε, πιθανότατα στον φυσικό όχυρωμένο χώρο της Μαχαμπάντ (πρώην Σαούτζ Μπουλάγ), από όπου έχουμε άπτά δείγματα συνεχούς κατοίκησης από τούς πρώιμους μηδικούς χρόνους (Κ. Μεγαλομάτης, Φαχριγκά, ΜΕΥ).

49. Έξόχως άμφισβητήσιμη ή διατύπωση του Στράβωνα (XI, 523, 3), ό όποιος συγγεί την Γάζακα (Βασιλείον δ' αυτών θερινόν μεν έν πεδίω ίδρυμένον Γάζακα, [χειμερινόν δέ] έν φρουρίφ έρυμνφ Ούέρα) με την Πράσασπα, την όποια πολióρκησε ό Άντώνιος τό 36 π.Χ. (Κ. Μεγαλομάτης, Φραάτης Β', ΜΕΥ). Η Ούέρα πρέπει να βρίσκεται κοντά στην Γάζακα και τά νότια παράλια της λίμνης Ουρουμίγιε. Η Ούέρα (Πλουτ., Άντών., 38· Πτολ., VI, 2, 10) θά ήταν γερά όχυρωμένη πόλη, όχι μικρό κάστρο.

50. Έτυμολογείται από την περσική έκφραση «Παρά-Άσπ» (: «Σπίθον Άλόγων»). Στα άρχαία περσικά όνομαζόταν Άδάρ Γουονάπ. Κατά τούς πρώτους ίσλαμικούς αι. ό μη κατεστραμμένος χώρος αυτός όνομαζόταν —κατά τόν Γιακούτ— Τζις στα περσικά, έξ ου και Άς-Σιξ στα άραβικά. Ο Μοσσοουφι διασώζει ότι ως Σατούρξ ήταν ή κύρια πόλη της επαρχίας Άντζαροντ κατά τά μογγολικά χρόνια. Οι Κούρδοι την απέκαλεσαν «Έκβάτανα του Βορρά» και «Τάχτ-ε Σουλευμάν» (κυριολεκτικά: «Θρόνος του Σολομώντα») τοποθετώντας μάλινα λίγο πιο πέρα και τό «Άνάκτορο της Μπαλκίς», όπως άποκαλείται στο Κοράνι (κεφ. ΛΔ') ή βασίλισσα του Σαβά. Τάχτ-ε Σουλευμάν είναι ή σύγχρονη όνομασία της Πράσασπας (Κ. Μεγαλομάτης, Τάχτ-ε Σουλευμάν, ΜΕΥ, όπου και ή άπαιτήτη βιβλιογραφία).

51. Όπως άναφέρεται και στην σημ. 48 ο τριγύρω της Μαχαμπάντ (117 χλμ. Ν της πόλης Ουρουμίγιε, σε 1324 μ. ύψομετρο και με 35.000 κατοίκους) χώρος παρουσιάζει όλα τά στοιχεία μηδικής και περσικής κατοίκησης. Σε 13 χλμ. στα ΝΑ της Μαχαμπάντ ύπάρχει ένα όχυρο άρκετά έρειπωμένο, τό όποιο πιθανόν να ήταν ή Ούέρα.

52. Ο άσυνήθιστος χώρος, εκτεινόμενος σε μήκος 3 χλμ. περίπου και πλάτος 2 χλμ. περίπου, καλύπτεται από χωράφια και ένα μικρό χωριό και άρχίζει από τό, σήμερα όνομασμένο Ζεντάν-ε Σουλευμάν (: Φυλακή του Σολομώντα), Έπερ Φωτιάς και την πρό αυτού έπίσημη είσοδο (έλάχιστη σωζόμενη σήμερα) στην κατεστραμμένη και μη άνασκαμμένη πόλη, της όποίας τά άνατολικά σημεία περιλάμβαναν τόν Έπερ Περιβόλο. Η όλη έκταση περιλαμβάνει πολλές κλίσεις τό έδάφους, μικρές κοιλάδες και χαμηλές κορυφές, όμως τό ύψομετρο είναι περίπου 3.000 μ. Διάφορα εύρηματα και κομμάτια χρυσού βρίσκονται στην επιφάνεια της γής.

53. Άνακαλυμμένος για τό δική έπιστήμη ό χώρος τό 1819 από τόν Sir Robert Ker Porter και έπιθεωρήμένος μόλις τό 1937 από τόν Urham Pope και τόν D.N. Wilber, άνασκάφηκε από μία γερμανική όμάδα (H.H. van der Osten - R. Neumann) μόνον μετά τό 1959 και μόνον έντός του Έπερ Περιβόλου. Τό 1979 ή Ίσλαμική Έπανάσταση έδιωξε εκτός της χώρας κάθε ξένη άρχαιολογική όμάδα και ό μόνος ξένος έπισκέπτης άρχαιολόγος εκτοτε ύπήρξε ό συγγραφέας του παρόντος άρθρου.

54. Στηριγμένο σε 38 πύργους και έχοντας περιμετρο περίπου 1.520 μ., τό όποιο ή διάμετρος είναι περίπου 380 μ. (στη μακρότερο διάστασή της) και 300 μ. (στη στενότερη διάστασή της), καθώς είναι έλλειψοειδούς σχήματος.

55. Του όποιου οι μεγάλοι τοίχοι έφθαναν τά 4 μ. πλάτους και χρονολογήθηκαν κατά τά τελευταία άρσακιδικά χρόνια (άρχες 3ου αι.).

56. Έλλειψοειδούς σχήματος και διαμέτρου από 100 μ. έως 72 μ.

57. Ο Φραάτης Γ' είχε άνεγείρει ένα σήμερα μη σωζόμενο ναό της Άνάχιτα (Κ. Μεγαλομάτης, Φραάτης Γ', ΜΕΥ).

58. Μεταξύ Μπισσοτούν (σε 27 χλμ.) και Κανγκαβάρ (σε 39 χλμ.), άπέχει τό σημερινό κουρδικό αυτό χωριό 120 χλμ. από τά Έκβάτανα. Δέν έχουν γίνει διεξοδικές άνασκαφές. Πιστεύεται όμως ότι οι μεταχαιμενιδικοί (μάλλον άρσακιδικοί) λαεστοί τάφοι δέν είχαν άπομονωθεί και στερηθεί φροντίδων. Μικρός οικισμός και πιθανότατα ναός θά εύρίσκονταν στην έκταση, την όποια καταλαμβάνει τό σύγχρονο χωριό (15.000 κάτ.).

59. Πόλη γνωστή στον Ίσίδωρο του Χάρακος (Στ. Παρθ., 6) και άναφερόμενη σε λατινικά κείμενα ως Concobar (Tab. Reut.) ή Concabas (Georg. Rav. 49, 6). Φαίνεται ότι τό Κογκόβαρ διατήρησε τη σημασία του και στα ίσλαμικά χρόνια, καθώς ό Γιακούτ (IV, 312) τό σημειώνει ως Κινκιβάρ και θαυμάζει τό εκεί εύρισκόμενο άνάκτορο. Ο Άμπου Άλ Φιντά τό άποκαλεί Κενκοβάρ. Πολύ καλά σχολία στην έκδοση τών Παρθικών Σταθμών του Ίσίδωρου του Χάρακος από W.H. Schoff, Parthian Stations (Σικάγο 1975).

60. Όστόσο ό Ίσίδωρος (δ.π.) τό άποδίδει στην Άρτεμη, ενώ ό Διόδωρος στην Σεμίραμη! Η

Ἀνάχιτα (ἑλλ. Ἀνάχτις) είναι ἡ κύρια θεὰ τοῦ μιθραϊκοῦ πανθέου (Κ. Μεγαλομάτης, Ἀνάχιτα, στὴν *Παγκόσμια Μυθολογία/ΕΕΕ*. — Τοῦ ἴδ., Μίθρας, *ΠΜ/ΕΕΕ*). Ἡ ἐπίδραση τῆς σουμεροβαβυλωνιακῆς Ἰνάννα ὑπῆρξε καθοριστικὴ στὴν διαμόρφωση τῆς τελικῆς φυσιογνωμίας τῆς περσικῆς θεᾶς στὰ ὕστερα ἀχαιμενιδικὰ χρόνια (Κ. Μεγαλομάτης, Ἰσάτρ, *ΠΜ/ΕΕΕ*).

61. Τὸ ὄνομα τοῦ ὄρους (Διόδ. ΙΙ, 13, 1) προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πόλης καὶ τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία στὰ ἑλληνικὰ καλεῖται Βαγίστανα ἢ Βαγιστάνη (Διόδ., ΧVII, 10, 5) καὶ εἶναι προφανῶς ἐξελληνισμὸς τῆς ἀρχαίας περσικῆς ἐκφρασης Μπάγκα-Στάνα («Χῶρος Θεῶν»). Καθὼς ὁ Διόδωρος διασώζει ὅτι «τὸ δὲ Βαγίστανον ὄρος ἐστὶ μὲν ἱερὸν Διὸς» καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Σεμίραμη διαμόρφωσε ἐκεῖ ἕναν παράδεισο, μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι μᾶς μεταφέρει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου κατὰ τοὺς Πέρσες, κάτι τὸ ὁποῖο πιστοποιεῖ ἡ τρίγλωσση (νέα βαβυλωνιακὰ, νέα ἐλαμικὰ καὶ ἀρχαία περσικὰ) ἐπιγραφή τοῦ Δαρείου, ἡ ὁποία βοήθησε περισσότερο ἀπὸ ὅτι ἄλλο στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν ἀσσυροβαβυλωνιακῶν (Κ. Μεγαλομάτης, Σφηνοειδεῖς Γραφές, *ΜΙΕΥ*. — Τοῦ ἴδ., Ρόουλινσον Ἐρρίκος, *ΠΒΑ/ΕΕΕ*. — Τοῦ ἴδ., Ἰράν, *ΠΙ/ΕΕΕ*). Ὁ Γιακοῦτ ἀποκαλεῖ τὴν περιοχὴ Σιμπντάζ, ἐνῶ ἡ ἀρχαία ὀνομασία διασώζεται μέχρι σήμερα ὡς Μπεχιστούν (Μαρσίντ Ἀλ-ἰτιλαῶ) ἢ Μπισοτούν (σὲ σύγχρονα περσικὰ). Μία σύντηξη τοῦ ὀνόματος ἀνευρίσκει στὸν Ἰσίδωρο τοῦ Χάρακος (6): Βάπτανα. Ἡ τρίγλωσση περιοχὴ, μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία, ὀνομαζόταν Καμπαδηνή ἢ Γαμβαδηνή, κάτι τὸ ὁποῖο σωζόταν μέχρι τὰ μισὰ τοῦ προηγούμενου αἰῶνα ὡς Σαμπατάν (H.C. Rawlinson, *Journal of the Royal Geographic Society*, 9, 113 ἐξ.).

62. Γνωστὸ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ὡς Χαῦαν (Διόδωρος Σικελιώτης, ΙΙ, 13), ἢ καὶ Χοάνα (Πτολεμαῖος, VI, 2, 14). Καθὼς ὁ Διόδωρος ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὸ χῶρο αὐτό, δίνει μίαν ἀναλυτικὴν περιγραφή τῶν ἀξιοσημειωτῶν, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν πείσει τὴν Σεμίραμη νὰ ἀνεγείρει «ἕτερον παράδεισον» (Κ. Μεγαλομάτης, Σεμίραμη, *ΠΒΑ/ΕΕΕ*): α) «ἐν τινι μετεώρῳ πεδίῳ»: ἤδη στὸ ἱρانيκὸ ὄψιπτελαῶ, β) «πέτρας τῆς τεῦραι καὶ τῆς μεγέθεις καταπληκτικῆν» γ) «πλησίον τῆς πηγῆς ταύτης ἀνάδοσις τῶ μὲν μεγέθει βραχεῖα»: πρόκειται γιὰ μίαν μικρὴν διόδον, ἀπὸ ὅπου σήμερα δὲν προβάλλει πιά ὁ θειάδης ἀτμός, τὸν ὁποῖο περιγράφει ὁ Διόδωρος καὶ δ) λίμνη «στερεὸν ἔχουσα τὸν περὶ αὐτὴν τύπον», δηλ. βραχώδης περιγύρος τῆς λίμνης. Καθὼς ὁ Weissbach στὴν *RE*, τόμ. 3, 2203, τὴν τοποθετεῖ «πιθάνον στὸν δρόμον Ἐκβατιάνων-Ραγῶν (Χαμεντάν-Τεχεράνης)» (Κ. Μεγαλομάτης Τάγ-ε Μπυστάν, *ΜΙΕΥ*). Τὸ Τάγ-ε Μπυστάν βρίσκεται κοντὰ στὴ μεγάλη σημερινὴ πόλη Μπαχτράν, γνωστὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ ἐπανάσταση ὡς Κερμανσάχ ἢ, πρὸ σωστά, Κερμανσχαν (δηλ. «Πόλις τῶν Βασιλέων τοῦ Κερμάν»), ἡ ὁποία εἶχε θεμελιωθεῖ ἀπὸ τὸν Βαχράμ Δ' (388-99), κυβερνήτη τοῦ Κερμάν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σαπούρ Γ' (383-8). Σήμερα δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ καὶ ἀνασκαφεῖ, τοποθετεῖται ὅμως λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ πόλη.

63. Χῶρος ὅπου ἀνευρίσκονται παλαιότερα ἀκκαδικὰ ἀνάγλυφα (ὄπως αὐτὸ τοῦ Ἀνουμπανίνι) καὶ πρῶτοι ἀχαιμενιδικοὶ τάφοι, ἐπονομασμένοι Ντουκάν-ι Νταούτ («Ἐργαστήρι τοῦ Δαυὶδ»). Ἀνάμεσα στὸ Σάρ-ε-Πὸλ-ε-Ζοχάμπ καὶ τὴν Κερντ, κεντρικὸ χωριὸ τῆς αἵρεσης Ἀχλ-ε Χάκ, βρίσκεται τὸ Τάκ-ι Γκιρέ, σασανιδικὸ κτίριον σταθμὸ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ὁδοῦ.

64. Ἡ ὀνομασία σημαίνει «τὸ Κάστρο τῆς Σπρίν», δηλ. τῆς χριστιανῆς συζύγου τοῦ Χοσρόη Β' (Κ. Μεγαλομάτης - Π. Νιαβῆς, Χοσρόης Β', *ΜΙΕΥ*. — Κ. Μεγαλομάτης, Χοσρόης Β', *ΠΒΑ/ΕΕΕ*). Τὸ ἐκεῖ ἀναγεμμένο ἀνάκτορο καταστράφηκε λίγα χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὴν ἀφίξη πρῶτα τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἡρακλείου τὸ 628 καὶ ὕστερα τῶν μουσουλμάνων κατακτητῶν τὸ 637. Περίπου ἕνα χιλιόμετρο πρὸ πέρα βρίσκεται τὸ Τσαῦρ Καπού («Τέσσερις Πύλες»), ἱερὸ κτίσμα προφανῶς Πυρείων, καὶ τὸ ἀνάκτορο γνωστὸ σήμερα ὡς Ἐμαρ-ε-ι Χοσρό, ἀναγεμμένα ἀμφότερα στὰ χρόνια τοῦ Χοσρόη Β'. Τρία χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ Κάσρ-ε Σπρίν βρίσκεται καὶ τὸ Χόους Χοουρί, ἄλλο σασανιδικὸ ἀνάκτορο, ἀποδιδόμενον καὶ αὐτὸ στὸν Χοσρόη Β'.

65. Στὰ ΒΑ τοῦ Σάρ-ε-Πὸλ-ε-Ζοχάμπ ἀκκαδικὰ ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές, σασανιδικὰ καὶ ἰσλαμικὰ ἐρείπια πιστοποιοῦν τὴν ἐκεῖ ὑπαρξὴ μεγάλου θρησκευτικοῦ κέντρου, περὶ τοῦ ὁποῖου διασώζονται καὶ πολλὲς σύγχρονες κουνδικῆς παραδόσεις.

66. Ἰρακινὸς συνοριακὸς σταθμὸς, 21 χλμ. μόλις ἀπὸ τὸ Κάσρ-ε Σπρίν, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα πιστοποιεῖ ὑπαρξὴ πόλης ἢ μνημείων σασανιδικῆς περιόδου (Χοσρό: Χοσρόης).

67. Περίπου 40 χλμ. ΝΑ ἀπὸ ἐδῶ βρίσκεται τὸ Κιζιλ Ριμπάτ, γνωστὸ παλαιότερα ὡς Τζαλάουλα, ὅπου τὸ 637 ἔγινε ἡ πρὸ σημαντικὴ περσομουσουλμανικὴ σύγκρουση μετὰ τὴν Καντισίγια καὶ πρὶν τὴν Νεχαβέντ.

68. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ περσικὰ σύνορα βρίσκεται ἡ ὑπαίθρια ἐπιγραφή τοῦ Ναρσῆ Α' χρονολογημένη τὸ 293. Σημαντικὸτατο κείμενο γιὰ τὴν ἀνασυστάση τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς κατὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα χρόνια (E. Herzfeld, Paikuli. Monuments and inscriptions of the early history of the

Sasanian Empire, 2 τ., Βερολίνο 1924. — R.N. Frye, Notes on the early Sasanian State and Church, στὸ *Studi orientalistici in onore di G. Levi della Vida*, 1956, τ. 1, 314-35).

69. Περίπου 90 χλμ. νότια τοῦ Χανκίν βρίσκονται τὰ καεστραμμένα ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο τὸ 628 ἐρείπια τοῦ Νασατγκέρντ. Καθὼς ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐκτενῶς, πιθανολογεῖται ὅτι τὸ κυρίως τμήμα τῆς πόλης αὐτῆς βρίσκεται μὴ ἀνασκαμμένο σὲ ἕνα κοντινὸ σημεῖο γνωστὸ ὡς Ἐοκί Μπαγντάντ («Παλαιὰ Βαγδάτη»), ὄνομα τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται συγκριτικὰ στὸ μακρινὸ ἐνδοξο παρελθόν.

70. Πόλη παλαιότερα γνωστὴ καὶ ὡς Σαπούρ, περίπου 100 χλμ. βόρεια τῆς Οὔρουμίγιε, κοντὰ στὴν ὁποία βρίσκεται στὸν βραχώδη λόφον Πιρ Τσαούς καὶ σὲ σημεῖο ἐπονομασμένο Σουράτ Μπουρνί («Μάγουλα καὶ Μύτη») ἕνα σασανιδικὸ ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο ἀναπαρίσταται ὁ Ἀρντασίρ Α' ἔμφαντος, ἀκολουθούμενος ἀπὸ ἕναν πρίγκιπα, νὰ δέχεται δῶρα ἀπὸ Ἀρμένιους —πιστοὺς ἐν Μίθρα ἀκόμη— ἠγεμόνες.

71. Ἀκριβῶς 18 χλμ. βόρεια ἀπὸ τὴν Ὁσανβίγιε, τὴν γνωστὴ ὡς Οὔσνοῦ ἀπὸ ἀσσυριακὰ κείμενα τοῦ 8ου καὶ 7ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα, στὸ Ἀιν-ε Ρούμ βρίσκεται μίαν ἀψίδα, ὅπου ὁ Μενούα, βασιλεὺς τοῦ Οὐραρτού, εἶχε ἀνεγείρει μίαν τετραπλῆ ἐπιγραφή (Paolo Emilio Pecorella - Mirjo Salvini, Tra lo Zagros e l'Urmia - Ricerche storiche ed archeologiche nell' Azerbaigian Iraniano, Ρώμη 1984, κεφ. ΙΙ, 5. La Nicchia rupestre di Ain-e Rum, σσ. 71-6 καὶ 9-11, IX-XI). Ἡ ἱερὴ «πηγὴ τοῦ Μενούα», ἡ ὁποία βρίσκεται μπροστὰ στὴν ἀψίδα, διατήρησε τὴν ἱερότητα τῆς μέχρι σήμερα καὶ μιθραϊκῆς λατρείας θὰ ἐλάμβαναν ἐκεῖ χῶρα, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴ συχνότητα ἀρσακιδικῶν-σασανιδικῶν ἐγκαταστάσεων ἐν ἀκτίνα λίγων χιλιομέτρων.

72. Σημειώνουμε τὰ ἀρσακιδικὰ-σασανιδικὰ κέντρα δυτικὰ τῆς λίμνης Οὔρουμίγιε σὲ βάθος μέχρι 20 χλμ.:

α) Καλὲ Καλατέ, περίπου 5 χλμ. ΝΑ-Α τοῦ Ἀιν-ε Ρούμ, ὅπου σημειώνονται ὑπολείμματα μικροῦ κάστρου (W. Kleiss, Ugartäische Plätze: A. Architektur, στὸ *Archäologische Mitteilungen aus Iran (AMI)*, Neue Folge (N.F.), Βερολίνο, 11, 1978, 17-18, φωτ. 7) πάνω σὲ βουνοκορυφή.

β) Καλατ, περίπου 15 χλμ. ΒΑ-Α τοῦ Ἀιν-ε Ρούμ, ὅπου σημειώνονται ὑπολείμματα μικροῦ κάστρου (W. Kleiss, *AMI*, NF 10, 1977, 72. — Τοῦ ἴδ., *AMI*, NF 11, 1978, 41-6, φωτ. 17-20 καὶ S. Kroll, *AMI*, NF 11, 1978, 65-6).

γ) Λουμπάν Ταππέ, δυτικὰ τοῦ δρόμου Οὔρουμίγιε-Μαχαμπάντ καὶ περίπου 4 χλμ. πρὶν τὸ χωριὸ Ρασακάν, στὴς βόρειες ὑπόγειες τοῦ ὄρεινου συμπλέγματος Κοῦχ (: ὄρος) «Ἀμπρισάμ, στὴς ΝΑ-Ν-ΝΑ ὑπόγειες τοῦ ὁποῖου βρίσκονται τὸ Ἀιν-ε Ρούμ, τὸ Καλὲ Καλατέ καὶ τὸ Καλάτ (W. Kleiss, *AMI*, NF 6, 1973, 30-1, φωτ. 27, χαρτ. 4:3, 5:1. — Τοῦ ἴδ., στὸ *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Βερολίνο 1979, 190-4, φωτ. 12-16 καὶ S. Kroll, στὸ *Bastam I*, 228-30, φωτ. 3).

Ἀξίζει ἀσφαλῶς νὰ τονιστεῖ ὅτι καὶ στοὺς τρεῖς χώρους παρατηρεῖται ἱστορικὴ συνέχεια ἀπὸ τὰ οὐραρταϊκὰ χρόνια τῶν ἀρχῶν τῆς 1ης προχριστιανικῆς χιλιετίας μέχρι τὴν ἰσλαμικὴ ἀφίξη, μὲ παρεμβαλλόμενες σύντομες περιόδους καταστροφῆς. Λιγότερο σημαντικοὶ χῶροι εἶναι τὸ Ζεῦνανλού, τὸ Ταππέ Κούλ, ἡ Ἀσκεραμπάντ, τὸ Γκουιτζάλοῦ καὶ τὸ Μπάς-Καλέ, ὅλοι εὐρισκόμενοι ὄχι πάνω ἀπὸ 15 χλμ. ΒΔ-Β-ΒΑ τῆς Οὔρουμίγιε. Ἀξιοσημειωτὴ ἐνδειξη γιὰ τὴ διάρκεια μιθραϊκῶν λατειῶν εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ διαδομένου στὴν Ἀνατολὴ ὀνόματος τοῦ μιθραϊκοῦ (ἑλληνορωμαϊκοῦ-ἀρσακιδικοῦ) Κρόνου (Saturnus, Sautran, Sataran, Sator, Saturnus κ.ἀ.) στὸ βουνὸ Κοῦχ-ε Σατάρν (3.480 μ.), ΒΔ τῆς Ὁσανβίγιε καὶ νότια τῆς κοιλάδας Ζιβέ, ΝΔ τῆς Οὔρουμίγιε, κοντὰ στὸ τριεθνὲς (Τουρκία/Περσία/Ἰράκ) σημεῖο. Ἡ ἀφομοίωση στὰ περσικὰ τὸ λατινογενὸς ὄνομα τοῦ Κρόνου στὰ ἀρσακιδικὰ χρόνια δὲν ὑπῆρξε ἀσχετὴ μὲ τὴν παρετυμολόγηση τῆς περσικῆς μιθραϊκῆς ὁμολογῆς θεότητας (δηλ. τοῦ Χρόνου) Ζερβάν-Ἀκαράνα (Κ. Μεγαλομάτης, Ζερβάν, *ΠΜ/ΕΕΕ*. — Τοῦ ἴδ., Χρόνος - Μίθρας, *ΜΙΕΥ*), τῆς περσικῆς μιθραϊκῆς φιλοσοφικῆς ἐκφρασης Ἀκανάρακ - Ζερβάν (: ἀπερίοριστος χρόνος) καὶ τοῦ προσθημένου ἀρ- (: ἕθωσ σὲ κίνηση καὶ σὲ τάξη, συναρμολογῶ), ἐνῶ ἔπισης διαδόθηκε καὶ σὲ ἄλλες περσικῆς θρησκείες καὶ δόγματα (W.O. Moeller, The Mithraic origin and meanings of the Rotas-Sator square, *EPRO* 38, 1973, 4-9).

73. Κ. Συνέλλη, δ.π. (σημ. 3), 49 καὶ περὶ αὐτοῦ Κ. Μεγαλομάτης, *Διαβάζω*, 80, 107-10.

74. Θὰ ἦταν προφανῶς ἕνας μυημένος στὴ ζωροαστρικὴ ὀρθοδοξία τοῦ Τάχτ-ε Σουλεϊμάν ἱερέας, ὁ ὁποῖος δὲν μποροῦσε νὰ ἔλθει μόνος του σὲ σύγκρουση μὲ τὰ μιθραϊκὰ θρησκευτικὰ πλαίσια τῆς ἀρσακιδικῆς Περσίας. Ἐπιτόνησε λοιπὸν ἕνα σχέδιο ἀνόδου τοῦ γιου του στὸ θρόνον τοῦ Παγανιοῦ. Παντρεύθηκε τὴν Ράμ-Μπεχέστ, κόρη τοῦ ἠγεμόνα τῆς πόλης Νισάεξ, ὅπου ἡ δυναστεία Μπαζρανγκί εἶχε ἀνεξαρτητοποιηθεῖ. Ὁ ἕνας του γιός, Μπάμπεκ, διαμόρφωσε ἀνεξάρτητὴ ἐξουσία στὸ Σίρ κοντὰ στὴ λίμνη Νιρίζ, στὸ Ν. Φάρς. Ὁ ἴδιος ὁ Σασάν ἀπέσπασε γιὰ τὸν ἄλλο γιὸ του, τὸν Ἀρντασίρ, τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀργκαπέτ (στρατιωτικὸ διοικητὴ φρουρίου) τῆς Νταραμπγκέρντ (νοτιότερα τῆς Νιρίζ) ἀπὸ τὸν βασιλεῖα

Γκοζίρ. Με αυτόν τον τρόπο ξεκίνησε η άνοδος των Σασανιδών, καθώς η προσωρινή ήγemonία κάποιου Σαπούρ, πρωτότοκου γιου του Σασάν, ήταν περιορισμένη και, μετά την εκκαθάρισή του από τον Άρτασιρ, η σύγκρουση του τελευταίου με τον Άρταμπάν Ε΄ διάρκεσε ελάχιστα, πριν ολοκληρωθεί η κυριαρχία του Άρτασιρ (Cl. Huart και L. Delarotte, *ο.π.*, 341-3 και Κ. Μεγαλομάτης, *Ίράν, ΠΙ/ΕΕΕ*).

75. Άρασιδική-σασανιδική πρωτεύουσα, κοντά στα έρειπια της κατεστραμμένης κατά το τέλος των Άχαιμενιδών Περσέπολης, γνωστή σήμερα ως Τάχτ-ε Ταούς (δηλ. θρόνος του Παγωνιού). Τό έντονο μινθραϊκό περιβάλλον πιστοποιείται από τὰ σπηλαιο Τάνγκ-ε Σάχ Σερβάν, κοντά στο χωριό Χατζιαμπάντ, 4 χλμ. περίπου από τὸ Ίσάχρ, όπου ανευρίσκονται καιρία σημεῖα τῆς μινθραϊκῆς λατρείας καὶ ἰδεολογίας (Κ. Μεγαλομάτης, Τάχτ-ε Ταούς, *ΜΓΕΥ*. — Τοῦ ἰδ., Χατζιαμπάντ, *ΜΓΕΥ*), ὅπως κοιλοτήτες γιὰ ἀναθήματα, βράχος με μικρὴ κοιλοτῆτα ὕδατος (fons perennis) πλιντοντος ἀπὸ τὴν κορυφὴ, ἀνάγλυφο δένδρο στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου κ.ά.

76. Ἡ ἐπαρχία-καρδιά τῆς Περσίας, ὅπου οἱ Πέρσες (ἀσσυρ. Παρσοῦα) κατέφυγαν κατὰ τὸν 8ο προχριστιανικὸ αἰώνα, ἐγκαταλείποντας τὴν ἀρχικὴ θέση τους στὸν Β. Ζάγρο, βορειοὶματα τῶν Ἐκβατάνων, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀσσυριακὴ ἐπέκταση καὶ κυριαρχία (Κ. Μεγαλομάτης, Ίράν, στὴν ΠΙ/ΕΕΕ. — Τοῦ ἰδ., Ἀσσυρία, ΠΙ/ΕΕΕ). Ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Περσέπολης, σήμερα γνωστῆς ὡς Τάχτ-ε Τζαμίντ (δηλ. «θρόνος τοῦ Τζαμίντ», Πέρση ἥρωα) μέχρι τὴν ἀνέγερση τοῦ Μπισαπούρ, τὸ Ίσάχρ ἦταν οὐσιαστικὴ ἡ μόνη πρωτεύουσα στὸ Φάρς.

77. Ἀκόμη καὶ τὸν πυρήνα τοῦ ζωροαστρισμοῦ ἔβλεπαν κατ' αὐτὰ τὰ χρόνια μέσα ἀπὸ διαφορετικὰ μεταξὺ καὶ πρὸ πάντων ἀλλοιωμένα πρίσματα. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ θρησκευτικὴ πολυδιάσπαση στὰ σασανιδικὰ χρόνια. Ἀκόμη καὶ μία βδελυρὴ ἀνάμειξη βαβυλωνιακῆς ἀστρολογίας, αἰγυπτιοῦδικῆς πρακτικῆς μαγείας καὶ περσικῆς θεωρητικῆς ἐπικάλυψης, γνωστὴ περισσότερο ὡς Ὡτανισμός, διεκλήρυτε δικαίωματα στὴν ζωροαστρικὴ ὀρθοδοξία! (Κ. Μεγαλομάτης, Ὡτανίς, *ΜΓΕΥ*).

78. Αὐτὸς περιλαμβάνει τὸν κύριο ναό, δηλ. τὸ Πυρεῖο, με ἐκκλησιαστικὰ παχεῖς τοίχους (μέχρι 4 μ.), ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τεῖχη τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, γύρω ἀπὸ τὴ λίμνη καὶ τοὺς 38 (!) πυργίσκους τοῦ ἐξωτερικοῦ τεῖχους. Ὅλα πιστοποιοῦν τὴ διάθεση βελτίωσης καὶ ἐπέκτασης τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τοῦ χώρου αὐτοῦ κατὰ τὰ πρῶτα σασανιδικὰ χρόνια. Ἐνα παλαιότερο πυρεῖο εἶχε ἰσοπεδωθεί, γιὰ νὰ ἀνεγερθεῖ στὴ θέση του τὸ νέο κτίριο, ἀπὸ σκληροῦς λίθους αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ ὄχι πλίνθους. (H.H. Von Der Oosten καὶ R. Naumann, Takht-i Suleiman. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1959, *Teheraner Forschungen*, 1, Βερολίνο 1961. — A.U. Pope, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, N. Ὑόρκη 1967. — D. Huff, Takht-i Suleiman, *Iran* 7, 8 καὶ 9. — Kl. Schippmann, Hinweise und Anmerkungen zu einigen sasanidischen Monumenten, *Iran* 7. — Κ. Μεγαλομάτης, Τάχτ-ε Σουλεϊμάν, *ΜΓΕΥ*).

79. Ἦδη τὸ κήρυγμα τοῦ Μάνεντος, τὴν 20 Μάρτη 242 (δηλ. τὴν παραμονὴ τῆς περσικῆς πρωτοχρονιάς, ἡ ὁποία ἐπισυμβαίνει κατὰ τὴν ἐαρινὴ ἰσημερία, ὡς συνέχεια παλαιότερων ἀνατολικῶν ἡμερολογιακῶν παραδόσεων), ἡμέρα στέψης τοῦ Σαπούρ Α΄, περιέπλεξε τὰ πράγματα, διότι, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη τότε ἐπέβαλλε τὴν ὁμοψυχία, μετὰ τὴν διδασκαλία του ὁ Μάνης ἔσπειρε νέους ἀνέμους, οἱ ὁποῖοι παρέσυραν ἄλλοι τὴν ἀναγίτηση τῆς ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας. Κάθε προσπάθεια ἐπανατοποθέτησης στὴς παλιὲς ἀρχὲς λήγει οὐσιαστικὰ μετὰ τὸν Σαπούρ Β΄ τὸ 379. Ἦδη ἡ ἐκτέλεση τοῦ Μάνεντος ἐπὶ Βαχράμ Α΄, τὸ 277, ἐπρόκειτο περὶ μινθραϊκῆς καὶ ὄχι ζωροαστρικῆς ἐπιτυχίας. Οἱ διωγμοὶ τοῦ διώκτη τοῦ Μάνεντος Μάγου Καρτίρ κατὰ Μανιχαίων, Γνωστικῶν, Χριστιανῶν (Νεστοριανῶν), Ἰουδαίων, Βουδδιστῶν καὶ Βραχμανιστῶν δὲν ἐκπροσωποῦν παρὰ τὰ συμφέροντα μιᾶς καθεστηρικῆς θρησκευτικοπολιτικο-οικονομικῆς τάξης, ἡ ὁποία ὑπὸ τὸ γενικὸ ὄνομα τοῦ ζωροαστρισμοῦ καλλιέργησε μιὰ ὄψη μινθραϊσμοῦ (J. Duchesne-Quillemin, Ormazd et Ahriman, Παρίσι 1953, 135-53).

80. Αὐτὸς θῆ ἦταν ὁ θεμελιωτῆς τῆς σασανιδικῆς δυναστείας τῆς Γεωργίας (ἐπίσης γνωστῆς ὡς χοσρονηδὴ δυναστείας). Σύνθετο τὸ θεοφορικὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ περσικὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, Μέχρ, ἦταν σαφέστατα ἐμφοροῦμενο ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ.

81. Βλέπε παραπ., σημ. 79. Κυρίως γνωστὸς ἀπὸ τὴν θριαμβευτικὸν χαρακτῆρα ἐπιγραφῆς του στὸ Νάζ-ε Ρατζάμ, κοντὰ στὴν Περσέπολη, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπέχουσα μορφή Χρονικῶν τοῦ Σαπούρ Α΄ ἐπιγραφῆς του ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοῦ μεταφορικὰ καὶ κατὰ τὰ μέσα ἰσλαμικὰ χρόνια ἐπονομασμένου «Κααμπά-ε Ζαρντόστ» κτιρίου (Κααμπά τοῦ Ζωροάστρη) στὸ Νάζ-ε Ρουστάμ, ἀχαιμενιδικὴ νεκρόπολη κοντὰ στὴν Περσέπολη (W.R. Henning, The Inscription of Naqâ-i Rostam, στὸ *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, 3ο μέρος, τόμ. 2, portfolio 1, Λονδίνο 1955. — P. Gignoux, Étude des variantes textuelles des inscriptions de Kirdir. Genèse et Datation, *Le Muséon* 86, Λουβαίν 1973, 193-216. — J. de Menasse, la conquête de l'Iranisme et la récupération des mages hellénisés, *AEPHE*, 5e section, 1956, 3-12. — M.-L. Chaumont, Conquêtes Sassanides et Propagande Mazdénne. 3e siècle, *Historia* 22, Βισμπάντεν 1973,

664-710. — Τοῦ ἰδ., L'inscription de Kartir à la "Kaaba de Zoroastre", *JA* 1966. — W. Seston, Le roi sassanide Narsès, les Arabes et le Manichéisme, *Syria* 1939, 229 ἐξ. — M. Sprengling, Third century Iran. Sapor and Kartir, Σικάγο 1953). Ὁ Καρτίρ ἀσφαλῶς περιορίστηκε στὰ χρόνια τοῦ Ναρηθ, πλὴν ὅμως ὁ ρόλος του εἶχε στεφθεῖ μετὰ ἐπιτυχία, καθώς ἀνούμενος καὶ τὸν μινθραϊσμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικράτειας (τοῦ ὁποῖο ὀρισμένα ρεύματα διαφοροποιοῦνταν μόνον σὲ κάποια μέσα ἐκφρασης) εἶχε πείσει ὅτι ὁ μινθραϊσμός ἀποτελοῦσε μορφή ζωροαστρικῆς ὀρθοδοξίας (M. Sprengling, Kartir, Founder of Sasanian Zoroastrianism, *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 57, 1940, 197-220).

82. H.-Ch. Puech, La manichéisme, son fondateur, sa doctrine, Παρίσι 1949. — Geo Widengren, Der iranische Hintergrund der Gnosis, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 1952, 2 ἐξ. — S.H. Taqizadeh καὶ W.B. Henning, The dates of Mani's life, *Asia Major* 1957, 106-21). Ἀντίθετα μετὰ τὸν Καρτίρ, ὁ Βαχράμ Α΄ εἶχε συμπεριφεθεῖ μετὰ ἀνοχὴ καὶ κατανόηση πρὸς τὸν μανιχεισμὸ, πιθανότατα ἐπειδὴ θὰ εἶχε ἐκλάβει τὴ διδασκαλία τοῦ Μάνεντα ὡς πλησιέστερη στὴ ζωροαστρικὴ ὀρθοδοξία. Αὐτὴ ἡ ἀνοχὴ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ τὴ διάδοσιν τοῦ μανιχεισμοῦ στὴν Σογδιανή, τὴν Κεντρικὴ Ἀσία καὶ τὴν Κίνα (E.G. Pulleybank, A Sogdian Colony in Inner Mongolia, *T'oung Pao*, 41, 1953, 317-56), ὅπου διατηρήθηκαν μέχρι τὰ μέσα ἰσλαμικὰ χρόνια (V. Livshits, The Sogdian letters from Mt. Mugh, στὸ 25th Int. Congress of Orientalists, Μόσχα 1960, 5 ἐξ.).

83. Πρῶτος κήρυκας τῆς πρὸ προσημνημένης κοινωνίας ἰσότητος, εἶδους προμαρξικὸν κοινοτισμὸ καὶ κομμουνισμὸ, ἰσποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Καβάδη στὰ τέλη πιά τοῦ 5ου αἰ., χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι ἓνα εἶδος αὐθρημητισμοῦ στὴν ἱστορία, ἀλλὰ συνέχεια κάποιων γνωστικιστικῶν (μὴ μανιχεικῶν) ρευμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχαν διηθηθεῖ μέσα στὴν Περσία (O. Klima, Mazdak, Πράγα 1957. — F. Arthem, Ein asiatischer Staat, Βισμπάντεν 1954, 189 ἐξ.). Ὁ μάζδακισμός ὄχι μόνον ὀδήγησε στὶς φορολογικῆς μεταρρυθμίσεις τοῦ Χοσρόα Α΄ (Κ. Μεγαλομάτης - Π. Νιαβῆς, Χοσρόης Α΄, *ΜΓΕΥ*. — Κ. Μεγαλομάτης, Χοσρόης Α΄, *ΠΒΑ/ΕΕΕ*), ἀλλὰ καὶ βρῖσκεται στὴν ρίζα τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς περὶ τοῦ ρόλου τοῦ Ἄμψου Μουσλίμ, σημαντικοῦ παράγοντα τῆς πτώσης τῶν Ὁμεϊядων (Κ. Μεγαλομάτης, Ἀραβικὰ Χαλιφάτα, ΠΙ/ΕΕΕ) καὶ αἰρετικῶν ἰσλαμικῶν ρευμάτων, ὅπως οἱ Οὐστάντι, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μουκάνα καὶ τοῦ Ἰσάκ τοῦ Τούρκου.

84. Κατὰ πολὺ μεταγενέστερος, αὐτοανακηρυχθεῖς σὲ προφήτη τοῦ Ζωροαστρισμοῦ, ἔδρασε στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. ἀνάμεσα στὶς ζωροαστρικῆς κοινότητες τῆς ἰσλαμοκρατούμενης Περσίας, μέχρις ὅτου δολοφονηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄμψου Μουσλίμ (G.H. Sadighi, Les mouvements religieux iraniens au 2e et au 3e siècle de l'hégire, Παρίσι 1938, 111-286).

85. Ἦδη σύμφωνα μετὰ τὸν Ἠγεμόνιο (μέσα 4ου αἰ.) ὁ Μάνης ντυνόταν μετὰ ἐνδύματα μινθραϊστῶν ἱερέων. Ὁ ρόλος τοῦ Μίθρα ὡς μεσάζοντος τὸν τοποθέτησε μέσα στὴ μανιχειστικὴ σκέψη ἀνάμεσα στὸ σκότος καὶ τὸ φῶς, τὰ δύο μανιχειστικὰ βασίλεια τοῦ παρόντος κόσμου. Ὡς «δεύτερος φωστῆρ» σύμφωνα μετὰ τὸ Κεφαλαῖον 65, 159, 1-2, ὁ Ἥλιος-Μίθρας μπαίνει σὲ ἐσχατολογικὸ μεσσιανολογικὸ περιβάλλον, καθώς «ἀποκαλύπτει» τὰ θαῦματα τῆς χάριτος καὶ τὴν «οὐσία τοῦ καλοῦ». Στὸν μανιχεισμὸ προβλήθηκαν ὡς «μυστήριον» ἡ Ἀνατολή (Καῦτης) καὶ ἡ Δύση (Καυτοπάτης) τοῦ Ἥλιου, οἱ ὁποῖες μαζί μετὰ τὴν μεσημβρία (Μίθρας) ἀποτελοῦν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ μινθραϊσμὸ τῆς τριῆς ὄψεως τοῦ ἐνὸς καὶ ταυτῶχρονα τριαδικοῦ («τριπλάσιου») Μίθρα. Ἦδη ὅμως καὶ στὸ Κεφαλαῖον 67 τοῦ Μεντινέτ Μάντι ὁ τριπλάσιος Μίθρας ἀποτελεῖ τὴν «εἰκόνα» τοῦ Μάνεντος περιβαλλόμενου ἀπὸ τὸν ἀνατέλλοντα καὶ δύοντα Ἥλιο (Julien Ries, Théologie solaire manichéenne et culte de Mithra, στὸν τόμο *Mysteria Mythrae, EPPO* 80, 1979, 761-76). Ὁ Μίθρας τοῦ μανιχεισμοῦ παραλληλίζεται μετὰ τὸν Πρῶτο Ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται «Ζῶν Πνεῦμα» (περσ. Ρουχά Χατά, λατίν. spiritus vivens, κοπ. πεπενά ἐτάνχ, ἀραβ. ρουχ ἄλ-χουάτ, σογδ. οὐάντ-τζιουνέγκντ, κινεζ. τσίγκ φόνγκ, παρθ. οὐάντ-τζιουνέγκτ, οὐγιορ. ἄργι γιλ), ἐνῶ τοῦ ἀποδίδονται ὡς τέκνα τὰ πέντε στοιχεῖα τοῦ φωτός, μετὰ τὰ ὁποῖα καὶ ταυτίζεται (W. Sundermann, στὸ *Mysteria Mithrae*, 77-88).

86. Τὸ κίνημα τῶν Μπαμπακιγχε, δηλ. τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μπαμπάκ, ἐνὸς ντεχκάν τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν, τὸ ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει τὴν ἐξουσία του γύρω ἀπὸ τὸ προσιτὸ ἀκόμη καὶ σήμερα κάστρο Καλέ γιὰ Μπαμπάκ, βόρεια ἀπὸ τὸ Ἄχαρ καὶ τὴν Ταυρίδα (Ταμπρίζ) στὸ περσικὸ Α. Ἀζερμπαϊτζάν, κοντὰ στὰ παρσοβιετικὰ σύνορα, ἦταν ἡ κατὰ τοὺς πρῶτους ἰσλαμικοὺς αἰῶνες ἐπιβίωση τῶν μάζδακιστῶν, ὅπως μουσουλμάνοι ἱστορικοὶ διαλαμβάνουν (Φιχρίστ, 344:4). Παρὰ τὴν κατὰ πᾶν τὴν ἐξέγερσίν τους τὸ 816/17, ἐπέλησαν, ὅτι ὅμως εἶχε περισσότερη σημασία, εἶναι ἡ διάσωση μινθραϊκῶν τελετουργιῶν στοὺς Μπαμπακιστῆς, οἱ ὁποῖοι τῆς δίδεσαν στοὺς χριστιανούς, Ἀρμένιους, Γεωργιανούς καὶ Νεστοριανούς. Ἡ «οἰα Εὐχαριστία», ἀποκλειστικὰ μινθραϊκὴ τελετουργία μεταφερμένη στὸν ἐπίσημο ρωμαϊκὸ χριστιανισμὸ, ἀκολούθησε στοὺς Μπαμπακιστῆς, ὅπως καὶ σὲ Νεστοριανούς, Γεωργιανούς καὶ Ἀρμένιους, τὸ μινθραϊκὸ τελετουργικὸ μέρος. Τὰ μινθραϊκὰ χρώματα τμηθήκαν ἀνάμεσα στοὺς

Μαζντακιστές και Μπαμπακίτες και στη συνέχεια διαδόθηκαν σε χριστιανούς Νεστοριανούς και άλλους (Geo Widengern, Babakiah and the mithraic mysteries, στο *Mysteria Mithrae*, 675-96).

87. Διαμορφωμένη θρησκεία και ιδεολογία με επίκεντρο τόν Ζερβάν, αρχικά μιθραϊκό θεό του Χρόνου (Κ. Μεγαλομάτης, Ζερβάν, ΠΜ/ΕΕΕ) και στη συνέχεια αυτονομισμένο έντελως (R.G. Zaehner, Zurvan. A zoroastrian dilemma, 'Οξφόρδη 1959).

88. 'Ο Γκαγιομάρντ (περσ. Γκάγια Μαρετάν: «εὐλογημένος ἄνθρωπος», ἢ «ἄνθρωπος-βόδι») εἶναι μία ἐπινόηση τοῦ Ζωροάστρη μὲ σκοπὸ νὰ φιλοσοφικοποιήσει καὶ νὰ ἀπειδωλοατροποιήσει τὸν Γκοσουρβάν, πανάρχαια μορφή προκοσμικοῦ βοδιοῦ τῆς προζωροαστρικῆς περσικῆς εἰδωλοατρίας, ἐνῶντος τὸν μὲ τὸν Γίμα, κοσμικὸ ἄνθρωπο. 'Ο Γκαγιομάρντ ὁμοῦ καταγόταν ἀπὸ τὸν 'Ἅλιο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Σελήνη, ὅπως ὁ Γκοσουρβάν. 'Ο Γκαγιομάρντ ἀνοίγει τὸ τρίτο τέταρτο τῆς κατὰ τὸν Ζωροάστρη παγκόσμιας ἱστορίας, τὸ ὁποῖο θὰ διαρκέσει τρεῖς χιλιάδες χρόνια μέχρι τὸ κήρυγμα τοῦ Ζωροάστρη καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἀπὸ τὸν βασιλὶα Βιστάσπα ('Υστάσπη), ὁπότε ἀρχίζει τὸ τελευταῖο τέταρτο (ἄλλες τρεῖς χιλιάδες χρόνια) ἀπὸ τὸ Πλήρωμα τοῦ Χρόνου. Γ' αὐτὸ ἄλλοτε καὶ τὸ πυρολόγιο ἐπὶ τὴν Περσέπολη κατὰ τὴν κατάκτηση τοῦ 'Αλεξάνδρου ἀρχικὸ κείμενο τῆς 'Αβέστα εἶχε ἀναγραφῆ σὲ 12.000 κομμάτια βοδιοῦ δέρματος. 'Απὸ τὸν Γκαγιομάρντ θὰ εἶχε προέλθει τὸ πρῶτο ἀνθρώπινο ζεῦγος, ὁ Μασούα καὶ ἡ Μασούνα, ὁ ἴδιος λοιπὸν θὰ ἦταν μία ἀρχγονικὴ ἐρμαφρόδιτη ὑπόσταση. Τὸ ὄλο θέμα ἐφθασε μέχρι τὸν Φερντοουσί καὶ τὸ συνταγμένο αὐτὸν κατὰ τὸν 4ο αἰ. τῆς 'Εγγεῖρας ἔτος Σαχναμέ (Κ. Μεγαλομάτης, Φερδοουσί, ΠΒΑ/ΕΕΕ), ὅπου ὁ Καϊουμέρς ἀντιστοιχεῖ στὸν Γκαγιομάρντ, γνωστὸ ὡς Καϊκαούς ἀπὸ ἄλλα ἔπη, ὅπως τὸ Ντααστάν-ι Ντεικ, θεωρούμενο ὡς δημιουργία τοῦ Καβί Καβάτα (ἢ Καϊκομπάντ), εἰδους θεϊκῆς ὑπόστασης. 'Ενα εἶδος μεσοστικτὸ γνωστικιστικὸ ἱρανικὸ ρεύματος ἦταν ὁ Γκαγιομάρντ, ὁ ὅποιος στηρίχθηκε σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν θεματολογία καὶ ἀναπτύχθηκε τὸν 5ο αἰ.

89. Κυρίως στὰ ΒΑ ἄκρα τῆς χώρας, τὴν Βακτριανή, τὴν Σογδιανή, τὴν 'Αραχωσία καὶ τὴν Γεδρωσία. 'Η διάδοσις τοῦ ὑπῆρξε ἀρχὴ καὶ ἀποδίδεται στοὺς 'Ελληνες τῆς Βακτριανῆς, τοὺς Κουσάνους καὶ τοὺς 'Εφθαλίτες Οὐννους (Α.Κ. Narain, The Indo-Greeks, 'Οξφόρδη 1957. — Α.Μ. Simonetta, A new Essay on the Indo-Greeks, *East and West* 9, 1958, 154 ἔξ. — Β. Ya. Staviski, O severnykh granichakh Kušanskogo gosudarstva (= Σχετικὰ μὲ τὰ βόρεια σύνορα τοῦ κουσανικοῦ κράτους), στοὶ *VDI*, 1961, 1, 108-14. — Ε.Υ. Zeimal, Kušanskaya Khronologija, Μόσχα 1968). Οἱ βουδδιστὲς ἀναφέρονται ὡς "šmny" (δηλ. σ[ρ]μ[ανι] στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Καρτίρ στὸν «Κααμπά τοῦ Ζωροάστρη» (ΚΚΖ, γρ. 10), ἐνῶ οἱ ἐλάχιστοι ἰνδουιστὲς ἀποκαλοῦνται ὡς "blmny" (δηλ. Μπλ[αντι] ρ[ε]μ[ανι]) («Ταρίχι-ι Σιστάν» (στὰ περσικά: «'Ιστορία τοῦ Σιστάν», δηλ. τῆς Γεδρωσίας), ἔκδ. Μ. Μπαχάρ, Τεχεράνη 1936).

90. 'Επικρατέστερο δυτικὰ τοῦ Ζάγρου, κυρίως στὴν Μεσοποταμία, τὴν Σουσιάνα, τὴν 'Ελυμαΐδα, τὸν Χάρακα καὶ τὸν Περσικὸ Κόλπο (Κ. Μεγαλομάτης, Χάρκκ, ΜΓΕΥ), ὅπου οἱ Πέρσες εἶχαν ἰδιαίτερα ἐξαρματισθεῖ (Κ. Μεγαλομάτης, 'Αραμαί, ΠΙ/ΕΕΕ). Καθὰ τὸν χριστιανισμὸ οἱ Πέρσες καλοῦσαν τοὺς 'Αρμένιους, τοὺς Νεστοριανούς καὶ τοὺς Μονοφυσίτες, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσαν στὴν περσικὴ σασανιδικὴ ἐπικράτεια (περσ. Κλ[αντι] ρ[ε]στινάν ἢ Κλιστιάν), ἐνῶ ἡ σύγχρονη ὀνομασία ὄλων τῶν χριστιανῶν στὰ περσικά εἶναι Μασίχι (δηλ. αὐτοὶ ποὺ τὸν νομίζουν γιὰ Μεσσία). Τοὺς Κλιστιάν σαφέστατα διέκριναν ἀπὸ κάθε γνωστικιστικὸ χριστιανικὸ ρεῦμα καί, καθὼς τὰ κυριότερα χριστιανικὰ γνωστικιστικὰ ρεύματα στὴν περσικὴ ἐπικράτεια ἦταν οἱ Ναζωραῖοι καὶ οἱ Νασσαρηνοὶ (C. Clemen, Religionsgeschichtliche Erklärung des neuen Testaments, Γκίσιεν 1924, 202 ἔξ. — G. Wiessner, Zur Martyrüberlieferung aus der Christenverfolgung Scharpurs II, Γοττίη 1867, 70-1), τὰ ὁποῖα καὶ συνέχεναι. Οἱ γνωστικιστὲς χριστιανοὶ ὀνομάζονταν στὰ περσικά Νασλ(άντι ρ)αί. Χριστιανικὴ γνωστικιστικὴ αἵρεση (ὑποδιαίρεση τῶν μέχρι σήμερα ὑπαρκτῶν Μανδαιστῶν) ἦταν οἱ Μκκκ (Μεκατέκ), οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦνται κάπου στὴ Μεσοποταμία (O. Braun, Ausgewählte Akte persischer Martyrer, Μόναχο 1915, 19 ἔξ.).

91. Γνωστοὶ ὡς Γιαχουντί (= 'Ιουδαῖοι), συγκεντρωμένοι εἴτε στὸν Μέσο Ζάγρο ('Εκβάτανα), εἴτε στὴν Σουσιάνα, εἴτε στὴν 'Αδιαβηνή τῆς Β. Μεσοποταμίας, ὅπου μάλιστα εἶχαν διαμορφώσει ἀνεξάρτητο κράτος κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. (Κ. Μεγαλομάτης, 'Εβραῖοι, ΠΙ/ΕΕΕ).

92. 'Εφόσον, σύμφωνα ἤδη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Σαπούρ Α' στὸν «Κααμπά τοῦ Ζωροάστρη» (γρ. 12), ἡ 'Αρμενία, ἡ Γεωργία (περσ. Βαλ[άντι] ρ[ε]ουσάν, δηλ. «Βαρουκάν» ἐξ οὗ καὶ 'Ιβηρία), τὸ Βαλασαγάν, δηλ. τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Κασπίας, νότια τοῦ Ντερμπέντ μέχρι καὶ τὴς στέπες Μουγάν, καὶ ἡ 'Αλβανία (περσ. 'Αλανύ, συγκεχυμένα μὲ τοὺς 'Αλανούς) καταλήφθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. 'Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι κατ' αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς σασανιδικῆς ἀναγέννησης τῆς Περσίας καὶ ἐνῶ οἱ κατακτήσεις ἀποσκοποῦσαν στὴν τελικὴ ἀνασύστασι τοῦ ἀχαιμενιδικοῦ κράτους, ὁ Καρτίρ αὐτὲς τὴς ἐκτάσεις τῆς Καυκασίας (Κ. Μεγαλομάτης, Καυκασίας Λαοί, ΠΙ/ΕΕΕ) δὲν θεώρησε καθ' αὐτὸ Περσία, οὐτε προσάρτησε τῆς χώρας του, καὶ τὴς ἀποκάλεσε «Μὴ Περσία» (περσ. 'Ανιράν, μὲ τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸ α στερητικὸ). 'Αρμένιοι ζῶσαν διάσπαρτα καὶ στὴν 'Α τροπατικὴν Μηδία, ὅπως τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Πίρ Τσαούς τεκμηριώνει (σημ. 70).

93. 'Εμφανισμένα πρῶτον ἀνάμεσα στοὺς 'Εφθαλίτες, ἀλλὰ καὶ σποραδικὰ λίγο πρὶν. Γνωστοὶ ἦσαν ὡστόσο ἀπὸ πολὺ παλαιότερα, ἐφόσον ὡς Τούρα ἀναφέρονται στὴν 'Αβέστα καὶ στὴν Γιάσνα 46.12, καθὼς καὶ στὴ Γιάσνα 13.143 τῶν Γκάθας. Παρουσιάζονται πάντοτε ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐχθρικό στοιχεῖο τοῦ 'Ιράν καὶ τῶν Περσῶν, θέμα τὸ ὁποῖο φθάνει μέχρι τὸν Φερντοουσί καὶ τὴ σύγχρονη ἱστορία (Κ. Epoki, On the nationality of the Hephthalites, στοὶ *Memoirs of the Research Department of the Tokyo Banko*, Τόκυο 1959, 19, σσ. 1-58. — S.P. Tolstov, Troudu Khorezmskoi Arkheologo-Etnograficeskoi Ekspedicii (= 'Εργασίες τῆς 'Αρχαιολογικῆς - 'Εθνογραφικῆς 'Αποστολῆς στὴν Χωρεσμία) Μόσχα 1958, 207-12, μὲ μεγάλη πάντοτε ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴς μεγαλόσημες περιγραφὰς καὶ συνθέσεις περὶ τῆς 'Ιστορίας τῆς Χωρεσμίας).

94. 'Ακριβῶς ὅπου καὶ στὸν ἐπίσης εὐρύτατο χῶρο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴς ἐπίσης ποικίλες θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς συνθέσεις καὶ διαιρέσεις.

95. 'Ακριβῶς 12 χλμ. ἀπὸ τὸ Μπαχαράν καὶ 184 χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὰ 'Εκβάτανα. 'Ο χῶρος ἦταν ἀσφαλῶς ἱερὸς ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Σαργωνιδῶν, καθὼς πιθανολογεῖται ἡ διαμόρφωση ἀναγλύφου ἐπὶ τοῦ βράχου πρὸ τῆς λίμνης ἀπὸ τὸν 'Ασοορμανιπάλ ὡς αἰτιολογία τῆς σωζόμενης καὶ στὸν Διόδωρο Σικελιώτη παράδοσης ἱερότητος τοῦ χῶρου ἐπὶ ἀσσυριακῆς ἐποχῆς (δ.π., σημ. 62).

96. Φαίνεται ὅτι ἡ ὅλη περιοχὴ ὑπῆρξε ἀρχικὰ κέντρο κάποιων «κρυπτομιθραϊστῶν» ἤδη τῶν ἀρχῶν τῶν ἀχαιμενιδικῶν χρόνων, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποδεχοῦν τὸν ζωροαστρισμὸ καὶ συνασπίσθηκαν ὑπὸ τὸν Γαυματὰ, ὅπως τεκμηριώνει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μπιστοῦν. 'Ο αἰρετικὸς «κρυπτομιθραϊστὴς» μάγος Γαυματὰς εἶχε σοβαρότατα διεκδικήσει ἀπὸ τὸν Δαρεῖο τὴ διαδοχὴ τοῦ Καμβύση στὸν θρόνον τοῦ Παγωνίου καὶ εἶχε χάσει μόνον μετὰ ἀπὸ 19 τακτικὰς μάχας! Αὐτὸς λοιπὸν εἶχε συγκεντρωθεῖ μὲ τὸ ἐπιτελεῖο του στὸ Σικαχουάιν (μέσα περσ. Σακαβέντ, σύγκρ. περσ. 'Εσακβέντ), ὅπου σήμερα στὴς πλαγιὰς τοῦ Κούχ (δρους)-ε Σεφίντ, τὸ ὁποῖο περικλείει, ἀπὸ νότο, τὸ Μπαχαράν, σωζόμεναι δύο ὀστοθῆκες καὶ ἕνα ἀνάγλυφο μὲ ἀναπαράστασι ἐνὸς ὄρθιου πρὸς δύο βωμῶν μάγου. 'Ο Herzfeld μάλιστα πιθανολογεῖ ὅτι ἡ μία ὀστοθῆκη περιέκλειε τὴ σορὸ τοῦ Γαυματὰ.

97. 'Η πρώτη καὶ μικρότερη ἀψίδα ἀποδίδεται στὸν Σαπούρ Γ' (383-8) καὶ τὰ δύο ἀνάγλυφά τῆς παριστάνουν τὸν βασιλὴα σὲ κунήγη μὲ τὸν παπποῦ του, Σαπούρ Β' (310-79). 'Η δεύτερη καὶ μεγαλύτερη, στὰ ἀριστερά, ὅπως βλέπουμε, τῆς πρώτης, ἀψίδα ὑπῆρξε χῶρος ἀπεικόνισης τοῦ Χοσρόη Β' (590-628), καθὼς στὸ βάθος τῆς διασώζονται πάνω δύο σειρὲς ἀναγλύφων καὶ κάτω ἕνα τεράστιο γλυπτὸ, ὅπου παριστάνεται ἔφιππος ὁ ἴδιος ὁ Σαχινσάχ μὲ τὸ ἀγαπητὸ καὶ ἐκτεταμένα μυθολογημένον ἄλογο τὸ Σαμπνιτῆ. Στὴς πλαϊνὰς πλευρὰς τῆς ἀψίδας ἀναπαριστάνται μεγαλοურγήματα τῆς σασανιδικῆς τέχνης ἀναγλύφου, σκηνὲς κунήγιου στὸν τριγύρω διαμορφωμένον, προφανῶς ἀπὸ πολὺ παλαιότερα, χῶρο Παραδείσου. 'Οφείλομε νὰ προσθέσομε ὅτι οἰκτρὰ δείγματα νεοπερσικοῦ ἀντιισλαμικοῦ στήν οὐσία τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐντόπιος ὡστόσο καὶ ὄχι δυτικῆς (ὅπως σὲ Συρία, Λίβανο, Αἴγυπτο, Τουρκία, 'Ελλάδα κ.ά.) προέλευσης, βρισκόμεναι ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸν χῶρο, ὅπου ὁ 'Αλί Μιρζά, γιὸς τοῦ Φάτχ 'Αλί Σάχ (1796-1833), ἀναπαριστάθηκε στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης ἀψίδας σὲ ἕνα κακὸγούστο ἀνάγλυφο, πάνω ἀπὸ τὸ τοῦ σασανιδικοῦ παραδείσου, καὶ ὁ Νασέρ 'Αντ-Ντιν Σάχ (1848-96) ἔκρινε σκόπιο νὰ χαράξῃ μία ἐπινίκεια ἐπιγραφὴ δίπλα στὴν ἀψίδα!

98. 'Αν κρίνομε ἀπὸ τὴν σαστὰ ὑποτεθεῖσα περίπτωση σαργωνιδικῆς, ἀχαιμενιδικῆς, σελευκιδικῆς καὶ ἀρσακιδικῆς ἱερότητος τοῦ χῶρου.

99. Παρὰ τὴς διαφωνίας τῶν L. Trümpelmann (Triumph über Julian Apostata, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 25, 1975, 107-11), G. Azarpay (The Role of Mithra in the investiture and triumph of Sapur II, *Iranica Antiqua* 17, 1982, 181-9) καὶ O. Nicholson (Taq-i Bustan, Mithras and Julian the Apostate: an irony", *Iranica Antiqua* 18, 1983, 177-8), οἱ ὁποῖοι, παραγνωρίζοντας πληθῆρα ἀντιθέτων τεκμηρίων καὶ στοιχείων, ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ ἀπεικονιζόμενα ἱστορικὰ πρόσωπα στὸ Τάγ-ε Μπιστάν εἶναι ὁ νικητὴς Σαπούρ Β' καὶ ὁ ἠττημένος 'Ιουλιανὸς, ἐνῶ ἡ ἀνομοιοτυπία τοῦ σασανιδικοῦ ἀποκράτορα τοῦ Τάγ-ε Μπιστάν μὲ τὸν εὐρύτατο γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα, ἰδιαίτερα δὲ ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Χατζιαμπάντ (A. Saurat καὶ Z. Jaffar Mohammadi, Dernières découvertes archéologiques 1976-77, Muzeh Iran Bastan - Μοῦσεῖο 'Ιρανικῶν 'Αρχαιοτήτων, Τεχεράνη 1977, 13-14, 86,89), Σαπούρ Β' εἶναι ἐπιποστικῆ.

100. Σὲ βημιασμὸ μνητικὸ χαρακτῆρα δηλωτικὸ μᾶλλον ἀχαιμενιδικῶν πιστῶν τοῦ Ζωροάστρη, δείγμα καὶ αὐτὸ τῆς ἰδεολογικῆς σύγχυσης, ἡ ὁποία ἐπικρατοῦσε στὴ σασανιδικὴ αὐλή.

101. 'Η μᾶλλον ἀπὸ τὸν 'Ορμίζντ, ὅπως παρεμφερμένα προφερόταν τὸ ὄνομα τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου θεοῦ τοῦ Ζωροάστρη στὰ σασανιδικὰ χρόνια. Οὐσιαστικὰ ὅμως πρόκειται γιὰ ἄλλο θεό: τὸν μιθραϊκὸ 'Αχουρα Μαζντά, ὁ ὁποῖος μπορεῖ πλέον νὰ ἀναπαριστῆται ἀνθρωπόμορφα σὲ πλήρη παράβασι τῶν ζωροαστρικῶν ἐπιταγῶν καὶ τῆς ἀχαιμενιδικῆς συμβολιστικῆς ἀναπαράστασής του 'Αχουρα Μαζντά ἐν εἰδει προτομῆς

προβάλλοντας από τον περσικό ήλιο, αναγόμενης με τη σειρά της στην αναπαράσταση του (ένος και μόνου άσσυριακού θεού) 'Ασσούρ κατά τα σαργωνικά χρόνια στη μονοθεϊστική Νινευή (Κ. Μεγαλομάτης, 'Ασσυρία, ΠΜ/ΕΕΕ. — Του ίδ., 'Ανου, 'Ασσούρ, 'Εα, 'Ενλίλ, 'Ιστάρ, Σαμάς, ΠΜ/ΕΕΕ).

102. 'Αγνωστος εικονογραφικά σε όλο το υπόλοιπο ιρανικό όροπέδιο, όχι όμως «έπτάκτις» όπως συνήθως στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αλλά «δωδεκάκτις» και άσφαλώς είδος ενδιάμεσου «μεσίτη» μεταξύ 'Αχουρα Μαζντά και 'Αρντασίρ Β' (Gherardo Gnoli, Sol Persice Mithra, *EPRO* 80, 725-40. — Του ίδ., *Politica religiosa e concezione della regalità sotto i Sassanidi*, στον τόμο *La Persia nel Medioevo*, Ρώμη 1971, 225-53).

103. Λατρευτικό σκήπτρο, γνωστό και ως μπαρεσνάν, χρησιμοποιημένο ήδη από τα πρώιμα άχαιμενιδικά χρόνια, αντίστοιχο της ρωμαϊκής δέσμης fasces.

104. Παρά τις σημειωμένες και άνωτέρω (σημ. 99) διαφωνίες, πρόκειται για κάποιον άπλο ρωμαίο στρατιώτη, ό οποίος συμβολίζει συμβατικά την ήττα και την κατωτερότητα του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους πρό του σασανιδικού κράτους, ιδιαίτερα μετά την μακρύτατη και ένδοξη βασιλεία του Σαπούρ Β'.

105. Οι δύο περσικές όνομασίες Μιθρά και Μέχρ σημαίνουν αντίστοιχα «συμβόλαιο» και «ήλιος» και βοήθησαν στην διαμόρφωση του καθοριστικού ρόλου του ως μεσάζοντας μεταξύ των ανθρώπων και μιάς άπομαρκης άρχεγονικής θεικής ύπόστασης.

106. Μάλλον λατού και όχι κωνοφόρου ή κυπαρισσιού, όπως συνήθιζεται στις εκτάσεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

107. Προσεταρισμός και αλλοίωση του αυθεντικού μονοθεϊστικού ζωροαστρικού νοήματος του Μόνου Δένδρου, τό όποιο άποτελεί δάνειο από τον άκκαδο-ασσυριακό μονοθεϊσμό (Κ. Μεγαλομάτης, Γκισγκιντά, Χαλουπού, ΠΜ/ΕΕΕ). Εκτός του δένδρου, από τό όποιο προβάλλει ό Μίθρας, τό θέμα του Μόνου Δένδρου τονίζεται από τη διακόσμηση του λειασμένου βράχου ένθεν και ένθεν της μεγάλης άψίδας. Αυτές οι άναπαραστάσεις θεωρήθηκαν από την Edith Porada (*Ancient Iran. The Art of Pre-Islamic Times*, Λονδίνο 1965) ως έλληνορωμαϊκής έπιδρασης ως προς την τεχνοτροπία τους φύλλα άκάνθου (γνωστά άλλωστε στό κορινθιακό κιονόκρανο), ή και φύλλα ίνδικών φυτών.

108. Στοιχείο «όριον» των ανθρώπινων άναμονών και προσδοκιών τόσο, όσο και στόχος αυτό τό ίδιο της μετακατακλισμαίας προσπάθειας του ανθρώπου για έπαναφορά της ιδεατής προκατακλισμαίας κοινωνίας, δηλαδή του «Παραδείσου», όπου κεντρική θέση κατείχε τό Δένδρο της Ζωής. Τό θέμα αυτό, πριν φθάσει στους νεώτερους Έλληνες ως Μονοδενδριόν ή Κόκκινη Μηλιά, άπασχόλησε πολλούς προβιβλικούς, προϊσλαμικούς αλλά και έξωβιβλικούς και έξωισλαμικούς πολιτισμούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τό θέμα του «Παραδείσου» δέν ύπογραμμίζουν μόνον τό Μόνου Δένδρον, ή 'Ιερή Λίμνη, οι άνάγλυφες άναπαραστάσεις, οι όποιες τεκμηριώνουν την εκεί διαμόρφωση παραδείσου, και τά 'Επιφάνεια του Μίθρα αλλά και ή άνάγλυφη άναπαράσταση της 'Ημισέλhνος και των δύο πτερωτών Νικών πάνω από την είσοδο της μεγάλης άψίδας. 'Η 'Ημισέλhνος, στραμένη προς τά πάνω, έγινε έπίσημα αυτοκρατορικό σύμβολο και έμβλημα στά χρόνια του Περόζ (459-84) και στη συνέχεια τό μέγεθός της στό σασανιδικό στέμμα μεγάλωσε ιδιαίτερα, ένθ στό στέμμα του Γιαζνγκέρντ Γ' (632-51), τελευταίου σασανιδή, αντικαταστάθηκε ό ήλιος, τον όποιο ή 'Ημισέλhνος ύποστήριζε, από τό 'Αστρο του Δαυίδ ('Εξάλφα). Στά χρόνια του 'Αρντασίρ Β' ή 'Ημισέλhνος ήταν άώστος αλλά και μόνον θρησκευτικό σύμβολο, του όποίου ή μεγάλη περσική παράδοση, τόσο σε καλλιτεχνικό όσο και σε θρησκευτικό-φιλοσοφικό επίπεδο άποτελεί συνέχεια της μονοθεϊστικής άσσυριακής παράδοσης (Κ. Μεγαλομάτης, Νάνα, Σιν, ΠΜ/ΕΕΕ). Είναι βέβαια ιδιαίτερα άμφίβολο, άν ό συνεδητός άσσυριακός παραλληλισμός του Φεγγαριού με τον 'Εκλεκτό Λαό είχε σωθεί μέσα στον ζωροαστρικό μονοθεϊσμό, ώστόσο ή Σελήνη στον Παράδεισο σήμαινε την μετά τό Πλήρωμα του Χρόνου και την κατ' αυτό έπιστροφή του από παλαιότερα Δυσκορπισμένου 'Εκλεκτού Λαού ιδεατή τελική κοινωνία, την όποια ζδουν οι δύο παραπλήρεις του Φεγγαριού Νίκες στην μεγάλη άψίδα του Τάγ-ε Μπαστάν.

109. Διότι χρειαζόταν άπαριτητα άρκετός χώρος πάνω από τό κεφάλι του για την άνάπτυξη των ήλιακών άκτινών του.

110. Θά χρειαζόταν περισσότερους λειασμένους χώρος, ή μικρότερα σώματα και θά έπρεπε να γίνει αντίληπτό ότι δέν μπορούσαν να άπεικονισθούν ταυτόχρονα α) ή άμοιρη γέννηση του Μίθρα από τό 'Ιερό Δένδρο, β) ή σασανιδική έπιβολή επί του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους και γ) ή στήψη του 'Αρντασίρ Β'. Καλύτερος σχεδιασμός θά όδηγούσε σε μία περίπτωση άρκετά γνωστή στη Δύση: θά μπορούσαν να στηρίζονται και οι τρεις στό ίδιο επίπεδο και να πατούν οι 'Αρντασίρ Β' και 'Αχουρα Μαζντά επί του πτώματος του νικημένου έχθρου, καθώς και τό δένδρο να προκύπτει από τό ίδιο επίπεδο, ό Μίθρας όμως να προβάλλει μισός από τό δένδρο τη στιγμή της γέννησής του, άνάλογα με τις άπεικονίσεις στό Μιθραίο

του Dieburg-Hedderheim (σήμερα στό Kreismuseum Dieburg (V 1247): R. Merkelbach, *Mithras*, Βόννη 1984, φωτ. 122. Rechte Seitenleiste 3). Φαίνεται όμως ότι ή άναπαράσταση της στιγμής αυτής καθεαυτής της γέννησής του «παιδιού νεού, του πρό αίώνων Θεού» θά ήταν τόσο ζοφερή πρόκληση στη μονοθεϊστική και ζωροαστρική παράδοση, ώστε τελικά να άποφευθεί.

111. Στη μία στηρίζεται τό δένδρο επί του όποιου ίσταται ό Μίθρας και στην άλλη οι 'Αρντασίρ Β' και 'Αχουρα Μαζντά, ένθ τό πτώμα του νικημένου έχθρου, επί του όποιου πατούν και οι δύο, είναι κάτω της μιάς και άρκετά υπεράνω της άλλης βάσης. 'Επί πλέον ό 'Αχουρα Μαζντά, χάρη σε μία άλλη όφθαλμάτη, φαίνεται ύψηλότερος του 'Αρντασίρ Β', έπειδή στηρίζεται στό ύπερψωμένο σε σχέση με τό κάτω τμήμα του σώματος του νικημένου έχθρου κεφάλι.

112. Παρά άμφότερες τις βάσεις, τό σώμα του νικημένου έχθρου φαίνεται να αίφρεται και, επί πλέον, έμποδίζει την ολοκλήρωση της χάραξης της άνω βάσης, της κάτω δηλαδή γραμμής του περιγράμματος.

113. Βλ. και σημ. 59 και 60. Πρώτος ό Sir Heryn Layard είχε σημειώσει τό 1840 άκόμη δρθιες όκτώ κολώνες και τά θεμέλια μεγάλων και γερά οικοδομημένων κτιρίων. Οι άνασκαφές άρχισαν ώστόσο μόλις τό 1969 υπό τη διεύθυνση του Πέρση άρχαιολόγου Καμπάς Φάρντ. Κτήματα και σπίτια είχαν άπαλλοτριωθεί από την κυβέρνηση του Σάχη με σκοπό να ολοκληρωθεί ή άνασκαφή του τέλ, γεγονός τό όποιο βοήθησε τόσο την άνασκαφή των τειχών της άκρόπολης και την ανακάλυψη πολλών παρθικών ταφικών εύρημάτων, όσο και την έντόπια έξέγερση των Κούρδων. 'Ωστόσο, τά άποτελέσματα δέν έτυχαν έκτενούς και άναλυτικής δημοσίευσης, λόγω των πολιτειακών άλλαγών τό 1979 και των συνεπειών τους.

114. 'Η άνοδος αυτή κατά την πρώτη άρσακιδική περίοδο σημειώνεται και στην περσική γραμματεία: στά τελευταία κεφάλαια της 'Αβέστα και στους 'Υμνους. Φαίνεται ότι ή σημασία της ΒΔ Περσίας τονίστηκε τότε, καθώς αυτή ήταν ένας ενδιάμεσος χώρος άνάμεσα στους περιορισμένους στη Μεσοποταμία Σελευκίδες και στους εκ Χωρεσμίας όρμώμενους Πάρθες, ένθ τό Φάρς είχε μείνει έκτός ένδιαφέροντος.

115. Βλ. και σημ. 58. Οι δύο τάφοι θεωρήθηκαν ως αυτοί των μυθικών έραστών Φαρχάντ και Σιρίν, θάματος άναφερμένου από τον Φερντούσι, ό όποιος μυθολόγησε την χριστιανή σύζυγο του Χοσρόη Β' (H. von Gall, Zu den Medischen Felsgräbern in Nordwest Iran und Iraqi Kurdistan, *Archäologischer Anzeiger*, 1966. — D. Stronach, The Kuh-i Shahrak Fire Altar, *JNES*, 'Οκτωβρ. 1966).

116. 'Υπάρχουν δύο κολώνες διαμορφωμένες στον βράχο άνάγλυφες, ένθ μέσα στον κοίλο χώρο υπάρχουν δύο επίπεδα, στό κατώτερο των όποιων έχει διαμορφωθεί ό ταφικός θάλαμος.

117. Ξβάρ σημαίνει κυριολεκτικά την ήλιακή φωτιά. Στά παχλεβί περσικά προφερόταν ήδη χβάρ και από μία παραλλαγή του σε Κουάτ (K'va-t-) προέρχεται ή έλληνοποίηση σε Καύτης μιάς από τις τρεις ύποστάσεις του τριπλασίου Μίθρα. 'Αντίθετα, Ξβάρρ (παχλεβί περσικά: χβαρενό) σημαίνει την άκτινοβολούσα πνοή ως έκφραση της θείας δύναμης.

118. H. Luschey, Zur Datierung der sasanidischen Kapitellen aus Bisutun und des Monuments von Taq-i Bostan, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, v.s., 1, Βερολίνο 1968. — Του ίδ., *Studien zu dem Darius Relief von Bisutun*, στο ίδ. (βλ. και σημ. 61).

119. R.G. Kent, *Old Persian Grammar: Text and Lexicon* (New Haven 1953).

120. 'Από τά χρόνια του Μιθριδάτη Β' (124-87), τέσσερις σατράπες άναπαρίστανται να προσφέρουν τιμές και δώρα στον βασιλιά, ένθ μία μικρή έπιγραφή στα άριστερά μνημονεύει τη νίκη του Γκουτάρζ (Γοτάρχη) Β' (38-51), ό όποιος επίσης άναπαρίσταται έφιππος να καταβάλλει έναν έχθρό, πιθανότατα τον Μεχρζντάτ (γεγονός χρονολογημένο γύρω στό 50).

121. Πλήν των μυθολογημένων δραστηριοτήτων της Σεμίραμης, ή άποδεδειγμένη θρησκευτική σημασία της ιερής μιάς ώθεί να έννοήσουμε τους λόγους της έδώ διαμόρφωσης έγός άχαιμενιδικού παραδείσου σε όλόκληρη την κοιλάδα μπροστά στον βράχο του Μπεχιστούν. 'Η έπιλογή άλλωστε του χώρου αυτού από τον Χοσρόη Β' για την άνέγερση ένός άκόμη και σήμερα άνεύρετου άνακτόρου και την φιλοτέχνηση του μεγαλύτερου στην ιστορία της περσικής τέχνης άναγλύφου, δυστυχώς όμως μη όλόκληρωμένου, πιστοποιούν την διατήρηση της ιερότητας του χώρου αυτού. Τό όλο θέμα του βασιλικώς-διαμορφωτή παραδείσου, τό όποιο διεκδίκησαν πολλοί ήγεμόνες για την «Βαγιστάνθε θεοπρεπιστάτη χώρα» (Διοδ. 17, 110, 5), είναι πανάρχαιο και σημειώνεται ήδη στην άκκαδική λογοτεχνία και φιλοσοφία (Κ. Μεγαλομάτης, Σαργών, Χουμπάμα, ΠΜ/ΕΕΕ) της 3ης προχριστιανικής χιλιετίας, όπου ό φύλακας του κήπου ή ό βασιλικώς-κηπουρός άποτελεί κορυφαίο συμβολισμό των διαστάσεων της προκατακλισμαίας κοινωνίας. Είναι άλλωστε πιθανότερο ή ίδια ή άρχαία περσική λέξη παρανταϊάντα (σε κείμενα της 'Αβέστα: παρινταϊα), από την όποία προέρχονται ή έλληνική παραδείσος, ή άρμενική παρτέζ, ή κορδική παρής και ή βέβαια ή μέση περσική παντεζ και οι νεοπερσικές λέξεις παλιζ και φερντούος (όπως π.χ. Φερντούσι: ό Παραδεισίος), τό έπίθετο υπό τό όποιο έγινε γνωστό ό μεγαλύτερος έπικός

ποιητής της Περσίας), να ετιμολογείται (ουσιαστικά πρόκειται για παρετυμολόγηση) από την άσσυριακή λέξη παρνεϊσού και όχι αντίστροφα (όπως λαθεμένα Delitzsch, Wo lag das Paradies?, Λειψία 1881, 97. — C. Bezold, Babylonisch-Assyrisches Glossar, Χαϊδελβέργη 1926, 226. — W. von Soden, Arabisches Handwörterbuch, Βισμπάτσεν 1969, 833 κ.ά.). Άλλωστε τόσο η εβραϊκή λέξη παρνεϊσού προέρχεται από την άσσυριακή λέξη, όσο και η συριακή παρνεϊσά, ως ύστερη άραμαϊκή, από την εβραϊκή (και όχι άμφοτερες από την περσική λέξη, όπως λαθεμένα I. Schelowitz, Arisches im Alten Testament, Καϊνίγκσμπεργκ 1901, 69 και 91 και W. Gesenius - F. Buhl, Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, Βερολίνο - Γοττίνγη - Χαϊδελβέργη 1915/1954, 657). Άλλωστε και η όμολογη έλαμική λέξη p/bartetaš (μπ [ή] π/αρτετάς) παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά εξέλαμισμού μιάς άσσυριακής λέξης. Περισσότερες ώστόσο έλληνικές λέξεις και έννοιες προέρχονται από την περσική λέξη παρνεϊσά, καθώς η έννοια του κλειστού όλόγωνα χώρα υπήρξε καθοριστική γι' αυτή τη λέξη (παιρ = έλλ. περι). Έτσι, η λέξη τέμενος (όπως Όμηρου Όλιάδα, Ζ, 194 έξ. Μ, 312 έξ. και Όδύσσεια, Θ, 363) εκφράζει έννοιολογικά τον «παράδεισο», νοητό ως «περίτοιχο», όπως άλλωστε τα δύο συνθετικά της περσικής και της έλληνικής λέξης από κοινού σημαίνουν (Wolfgang Fauth, Der Königliche Gärtner und Jäger im Paradieses. Beobachtungen zur Rolle des Herschers in der vorderasiatischen Hortikulture, Persica 8, 1979, 1-53).

122. Χρονολογούμενο από την έπ' αυτού έπιγραφή στο 163 έτος της σελευκδικής εποχής, δηλ. στο 148 πρην την εποχή μας. Αυτό πιστοποιεί ότι, ενώ ήδη έξσκείτο άρσακδική πολιτική και στρατιωτική έξουσία στον τόπο αυτό, το διεθνιστικό μισραϊκό ίερατείο προσπαθούσε να συνεχώσει τους πέντες υπό τον Μίθρα και τη μυθολογημένη συνοδεία του, άποδεχόμενο την παλαιότερη (άλλα σαφώς άντιπερσικού περιεχομένου) σελευκδική χρονολόγηση (στοιχείο χρησιμοποιημένο άργότερα ως μομφή από τους Σασανίδες ενάντια στους Άρσακίδες). Αυτό το ίερατείο, άνασφύρατας τον Βεραθράγνα (Κ. Μεγαλομάτης, Βεραθράγνα, ΠΜ/ΕΕΕ) από το περσικό προζωροαστρικό πολυθεϊστικό ύπόστρωμα, προσπαθούσε να άναπτύξει «γέφυρες» πολιτισμικού χαρακτήρα με τον ήρακλειδικό έλληνισμό. Έξελληνισμένος ο Βεραθράγνα σε Άρτάγνη είχε μία μεγάλη διάδοση στον άνατολικό μισραϊσμό, όπως στο Έροθέσιο κορυφής του Άντιόχου Α' Κομμαγηνης στο Νέμρουτ Ντάγ (ύψομ. 2150 μ.) κοντά στον Εύφρατη, όπου στις τρεις έξέδρες (άνατολική, βόρεια και δυτική) της κορυφής του βουνού ένα από τα πέντε μεγαλιθικά άγάλματα της κάθε έξέδρας ήταν αυτό του Έρακλέους - Άρτάγνη (μαζί με τα άγάλματα του Άντιόχου Α', του Διός - Όρομάζδη, της Τύχης - Κομμαγηνης και του Μίθρα - Άπόλλωνα - Έρμη - Ηλίου). Οί εκφράσεις άλλωστε Πυρθείς Έρακλέους, Στίλβων Άπόλλωνος, Φαέθων Διός για τα μαζί με τη Σελήνη άναπαριστώμενα έπι του άστερισμού του Λέοντος (ειδικότερα στο άστρο Regulus αυτού του άστερισμού) άστρο του Άρη, του Έρμη και του Δία βοήθησαν τον κορυφαίο άνατολιστή, έλληνιστή και μαθηματικό Ο. Neugebauer να προσδιορίσει χρονικά τα έγκαίνια του Έροθέσιου αυτού ως έπιουμάντα κατά τη σύνοδο αυτών των πλανητών την 7 Όουλίου του 62 πρην την εποχή μας (Ο. Neugebauer - Η.Β. Van Hoesen, Greek Horoscopes, *Memoirs of the American Philosophical Society* 48, Φιλάδέλφεια 1959, 14 έξ.).

123. Στην Περσία, την Άρμενία και την Μικρασία και όχι στην Ρώμη.

124. Στον όποιο κοντά θα είχε άνεγείρει ο Χοσρόης Β' το άνάκτορό του και στον όποιο θα ίεουργούσαν με το ίερό ύδωρ της πηγής.

125. Όπως όλοι οί χώροι μισραϊκής λατρείας και ιδεολογίας στην Περσία, θα ήταν μια άπαράδεκτη για τους Πέρσες παρέκκλιση από τον αυθεντικό ζωροαστρικό μονοθεϊσμό στα μάτια των πρώτων μουσουλμάνων.

126. Βλ. και σημ. 64. R. Ghirschman, Iran. Parthes et Sassanides (Παρίσι 1962), 200. — E. Porada, Altiran (Μπάντεν - Μπάντεν 1962), 192, όπου και σχεδιάγραμμα του άνακτόρου Έμαρέι-Χοσρό.

127. Βλ. και σημ. 64. K. Erdmann, Das Iranische Feuerheiligtum, II. Sendschrift der deutschen Orientgesellschaft (Λειψία 1941).

128. Βλ. και σημ. 70. W. Kleiss, Urartäische Plätze in Iranisches Azerbaidjan, *Istanbuler Mitteilungen* 18 (1968).

129. Γεγονός το όποιος τεκμηριώνει την προς βορρά επέκταση της κυριαρχίας του πρώτου Σασανίδη.

130. Διακρίνονται ιδιαίτερα μεταξύ τους (βλ. και σημ. 70).

131. Όλιγάρθια βέβαια, όχι όπως στα μισραϊκά σπήλαια Χατζιαμπάντ. Καθώς είχε το άνάγλυφο πολιτικούς περισσότερο στόχους, οί μισραϊκές λατρείες θα είχαν σύντομο επικυρωτικό της πολιτικής έξουσίας χαρακτήρα.

132. Γνωστή ως Ούσνου από σφηνοειδή άσσυριακά κείμενα της σαργωνιδικής περιόδου άποτελεί σήμερα μία περσική κωμόπολη κοντά στο τριεθνές σημείο Περσίας / Ίράκ / Τουρκίας. Στόν προς Ίράκ δρόμο (για Ραουαντούζ) και άκριβώς πάνω στην κορυφογραμμή, ή όποια, δυτικά της Όσαβίγιε, χωρίζει

το Ίράκ από την Περσία, σε σημεία μάλιστα της νεκρής ζώνης βρισκόταν ή φημισμένη Στήλη του Κάλ-ε Σιν, άνεγερμένη το 810 π.χ. από τον Μενούα του Ούραρτου στο ΝΑ σημείο της άπόωτατης προώθησης αυτού του σήμερα έπανακαλυμμένου κυρίου άντιπάλου της Άσσυρίας κράτους. Η εύρισκόμενη σε ύψόμετρο περίπου 2.000 μ. και περιβαλλόμενη από ύψηλά βουνά κοιλάδα της Όσαβίγιε άπέτελεσε χώρο συνεχούς κατοίκησης από την δεύτερη προχριστιανική χιλιετία (Oscar White Muscarella, Excavations at Dinkha Tepe 1966, *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 27, 1968-9. — Sir Aurel Stein, Old Routes of Western Iran, Λονδίνο 1940, άνατ. Ν. Όόρκη 1969).

133. Βλ. και σημ. 71. Άσφαλώς είναι ούραρταϊκών χρόνων ή άψίδα με την τετραπλή έπιγραφή σε σφηνοειδή ούραρταϊκά, ή όποια άποδίδεται στον Μενούα.

134. Τα σφηνοειδή κείμενα, τα όποια θα τεκμηριώναν την από παλαιότερα λατρευτική σημασία του πρδ της ίερής πηγής χώρου αυτού στα μάτια των μισραϊστών της περιοχής κατά τα άρσακδικά χρόνια θα έκλαμβάνονταν βέβαια ως περσικά, καθώς και εκείνη την εποχή ή παλαιότερη ύπαρξη των Ούραρτου ήταν έλάχιστα γνωστή και τα περσικά σφηνοειδή, άν και γνωστά ως παλαιότερη περσική γραφή, δέν μπορούσαν πιά να διαβαστούν και παρέμεναν άκατανόητα. Έκλαμβανόμενα όμως ως περσικά, τα ούραρταϊκά σφηνοειδή αυτά κείμενα θα έθεωρούντο προφανώς ως προζωροαστρικά και συνεπώς έγγύτερα ιδεολογικά στους μισραϊστές των άρσακδικών χρόνων.

135. Περίπου 25 χλμ. ΝΔ του Τεκάμπ (μικρό χωριό, από το όποιο 40 χλμ. ΒΑ βρίσκεται ή Πράσπα, δηλ. το Τάχτ-ε Σουλεϊμάν) άπο τον δρόμο Τεκάμπ — Ίράν-σάχρ και στη συνέχεια 7 χλμ. από ένα μονοπάτι βρίσκονται τα σπήλαια του Καραφτό. Πρώτος ο Ker Porter το 1818, ύστερα ο Rawlinson το 1838 και πρδ πρόσφατα ο Sir Aurel Stein (βλ. σημ. 132 για βιβλιογραφία) έπισκέφθηκαν το έντυπωσιακό έρημο αυτό τοπίο. Άσφαλώς αυτό το σημείο άναφέρεται σε σχέση με τον Γωτάρζη και τη νίκη του το 50 μ.Χ. έπι του ύποστηριζόμενου από την Ρώμη διεκδικητή του άρσακδικού θρόνου Μεχερδάτη στο Annalium του Κορνήλιου Τάκιου (XII, 13, 3: interea Gotarzes apud montem, cui nomen Sanbulos, vota dis loci suspiciebat, praecipua religio Hercules, qui tempore stato per quietem sacerdotis ut templum iuxta equos venatui adornatos sistant). Η ταύτιση του όρους Sanbulos με το Καραφτό γίνεται πιστευτή, διότι, αντίθετα με τη γνώμη του Weissbach (στην Pauly-Wissowa, Realencyclopädie, Sanbulos), ό όποιος έσφαλμένα θέλει τη σύγκρουση κοντά στα Άρβηλα, συνεπώς σε πεδιάδα και όχι βουνό, ή ήρακλειδική έπιγραφή του Καραφτό και τα μισραϊκά σπήλαια πιστοποιούν την "religionem Hercules", ενώ ή προσπάθεια γλωσσικής συσχέτισης του άγνωστου έντυμολογίας Sanbulos με το βουνό Σουνμπουλάχ σήμερα στα όρια ΒΑ. Κουρδιστάν, Ν. Άζερμπαϊτζάν και των ΒΑ. άκρων του ίρανικού όροπεδίου είναι άτυχη και άνατρεπτική από το δεδομένο ότι ο Μεχερδάτης άσφαλώς και δέν έφθασε σε τέτοιο βάθος στην Περσία. Έξισου λάθος είναι να άποδόσουμε την religionem Hercules (όπως ο Henry Furneaux στις σημειώσεις του των Annals of Tacitus, Όξφόρδη 1961, 76) σε ύπόλοιπα της άσσυριακής λατρείας του Nivip (!), ό όποιος στα νεοάσσυριακά χρόνια είχε ήδη εξαφανιστεί χάρη στην άνοδο του άσσυριακού μονοθεϊσμού. Ούτε είναι σοβαρός ό συσχτισμός Nivip - Έρακλέους, ούτε ο Έρόδοτος (I, 7, 3) τεκμηριώνει κάτι τέτοιο, ούτε βέβαια ο Rawlinson μπορεί να χρησιμεύσει ως βιβλιογραφία (Five Great Monarchies, 159-61) σήμερα. Έτσι, ενώ όντως ή ταύτιση του Έρακλή με τους άσσυριακούς San και Sansi (κατά τον H. Furneaux πάντοτε, καθώς πρόκειται για λαθεμένη άναφορά στον Σαμάς) φαίνεται «to be grounded on a less close resemblance», δέν συμβαίνει το ίδιο με την περίπτωση μιάς «identification with the Verethagna, worshipped by the Arians of Iran and closely associated with Mithras». Φαίνεται λοιπόν ότι το περιβάλλον σπηλαίων, ή άνοδος του μισραϊκού πνεύματος και ή έντονη στην περιοχή δυτικά του Καραφτό (τις δυτικές ύπώρειες του Ζάγγου και την Β. Όπερτιγριανή σ' αυτό το γεωγραφικό πλάτος) νημορδική ιδεολογία (ό Έρακλής είναι στην καταγωγή του ή έλληνική έκδοση του Γκιλγκαμές-Νημορδ), ή όποια ζει άκόμη και σήμερα στην έπονομασία Νημορδ της άρχαιάς άσσυριακής πόλης Καλχού (Κ. Μεγαλομάτης, Χαλάνη, ΜΤΕΥ), υπήρξαν από κοινού τα αίτια του τονισμού της ήρακλειδικής άποψης του μισραϊσμού στο Καραφτό/Sanbulos.

136. Ό Βοεκκθ διάβασε «Έρακλή [προσ]κύν[ημα]... μη[θ]έν... παθοι κακόν» (CIG, 4673).

137. Όπως στο Μπισαπούρ, 194 χλμ. ΝΔ-Δ της Περσέπολης, όπου μπορεί βέβαια ο Σαπούρ Α' να άνήγειρε μία από τις πολλές σασανιδικές πρωτεύουσες, προϋπήρχε όμως άσφαλώς κάποια λατρευτική δραστηριότητα κάποιο κοντά στο στενό πέρασμα του ποταμού άνάμεσα στην βραχώδη χαράδρα. Ό χάρως-ώστόσο σήμερα διατηρεί τον μεγαλυπόρο άνά τον κόσμο σωζόμενο μισραϊκό ναό, το άξιοπεριεργό άνάκτορο με δάπεδο υπό μορφήν σκακιέρας, κ.ά.

138. Όχι μόνο στο Ίστάχρ, αλλά και στην Φιρούζαμπάντ, και στο Έσφαχάν (έλλην. Άσπάδανα, όπου σώζεται σε καλή κατάσταση το «Άτσγκά», δηλ. το (μισραϊκό) Πυρείο) και στο Γιάζντ, όπου σήμερα βρίσκεται το κέντρο των Περσών Ζωροαστρών.

139. Ἐνῶ στὴ Β. Μεσοποταμία ἢ σαβαϊκὴ θρησκεία καὶ τὰ γνωστικιστικὰ ρεύματα ἐκτόπιζαν τοὺς πλούσιους ἀπὸ σημετικά δάνεια ἑλληνοαραμαϊκούς θρησκευτικούς συγκρητισμούς στὴν Ἑδεσσα, τὴν Ἄμιδα, τὴν Νισίβη καὶ τὴν Χατρά, ὁ μιθραϊσμός ἦταν ἡ κύρια θρησκεία στὴν Δούρα Ἐυρώπ, ἐνῶ στὴν Ἑλυμαίδα (παρετυμολόγηση τοῦ ἀρχαίου Ἑλάμ), τὴν Σουσιάν, τὸν Χάρακα καί, γενικὰ μιλώντας, γύρω ἀπὸ τὸν μυχὸ τοῦ κόλπου μορφές μιθραϊσμοῦ ἀφομοίωναν τὰ παλαιὰ σημετικά ὑπολείμματα λατρείων καὶ περιορισμένων ἱερατειῶν. Οἱ παρθικὲς ἀνάγλυφες λατρευτικὲς σκηνές τοῦ Τάγγκ-ε Σαρβάκ (χρονολογημένες περὶ τὸ 200 π.Χ.), φερ' εἶπεν, 60 χλμ. ἀπὸ τὸ Μπεχμπαχάν, εἶναι σαφῶς μιθραϊκές. Ἄλλωστε «à l'époque romane la Chaldée était la terre sainte des Mithriastes» σύμφωνα με τοὺς Cl. Huart καὶ L. Delaporte (δ.π., Παρίσι 1952, 332).

140. Ἔτσι ὅπως εἶχε ἐπικρατήσει στὰ πρῶμα ἀχαιμενιδικὰ χρόνια καὶ ὅπως γίνεται ἀποδεκτὴ ὡς μονοθεϊστικὴ ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ.

141. Ὄσαστικά πρόκειται γιὰ τὴν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐξέλιξης τῆς περσικῆς κοινῶνας μεταφορὰ τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἀσσυριακοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ τῆς βαβυλωνιακῆς πολυθεϊστικῆς εἰδωλολατρικῆς μυστηριακῆς θρησκείας. Ἀσφαλῶς ἡ ἀντιπαράθεση ἔρχισε μετὰ τὸ κτήρυγμα τοῦ Ζωροάστρη, ὁ ὁποῖος στράφηκε ἐναντίον τῆς ἀρχαίας (ἀλλὰ ὑποτυπώδη, ἂν συγκριθεῖ μετὰ τὴν βαβυλωνιακὴ) περσικὴ εἰδωλολατρία, τῆς ὁποίας ὁ μιθραϊσμός τῶν ἀρσακιδικῶν χρόνων δὲν μπορεῖ παρά νὰ νοηθεῖ ὡς ἀνανεωμένη καὶ ἐμπλουτισμένη μετὰ στοιχεῖα τῆς βαβυλωνιακῆς μαρτυρικῆς εἰδωλολατρίας συνέχεια. Ὅφειλε ὡστόσο νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ ὑπῆρξε στὴν Περσία πάντοτε καλυμμένη ἀπὸ μία ὄψη γενικῆς ἀποδοχῆς τοῦ Ζωροάστρη καί, ὅταν ὀξυτέρως ἐφθάναν στὸ πολιτικὸ προσκήνιο, ἐπαιρναν μορφή πολιτικῆς μάλλον καὶ ὄχι θρησκευτικῆς ἀντιπαράθεσης, κατ' ἀνάλογον μετὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ σὲ πλήρη διαφορά μετὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη στὴν Ἀσσυρία καὶ τὴ Βαβυλώνα κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τῆς πρώτης προχριστιανικῆς χιλιετίας. Ἀξίζει νὰ τονισθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ κυριότερος λόγος γιὰ τὴν μέσα σὲ τέτοια πλαίσια διεξαγωγὴ αὐτῆς τῆς σύγκρουσης εἶναι ἡ ἔλλειψη τοῦ αἰθνητικοῦ μυθικοῦ τρόπου ἔκφρασης καὶ μιᾶς μεγάλης λογοτεχνικῆς-χρηστικῆς γιὰ τὴν διαμόρφωση ἀνάλογης πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκτείνουσα παιδείας-παράδοσης (βλ. C. Megalommatitis, Religion and Politics in the Preclassical Era. The Religious Background of the Contemporary Islamic Teaching against the Separation of Religion and Politics, στὸ *JOAS*, 2, 1990).

142. Ἀντίθετα μετὰ ὅσα ὀρισμένοι σήμερα ἐντελῶς ξεπερασμένοι ἐπιστήμονες διατείνονται στὴ βάση τῆς παλαιᾶς θεωρίας περὶ ἄπλων διαδοχικῶν φάσεων τοῦ ζωροαστρισμοῦ. Ἔτσι, ὅλη ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ τὸν R. Frye (*The Heritage of Persia*, Λονδίνο 1962, 172-3 ἢ καὶ 252-3), εἶναι σήμερα ἐντελῶς ἄκυρη καὶ ἀντικρούεται τόσο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅσο καὶ τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη σύνθεσή της.

143. Βλ. καὶ σημ. 81, 82, 83, 87 καὶ 88.

144. Ὅπως παρουσιάζεται τὸ ὄλο θέμα στὸ Σαχναμέ τοῦ Φερντοουσί, στὸν Ἰμπν Ἄλ Ἄθιρ (ἐκδ. Tornberg, I, 121), στὸ Συριακὸ Χρονικὸ τῶν Ἀρβήλων (E. Sachau, *Die Chronik von Arbela*, δ.π., Βερολίνο 1915, 56-60), στὸν Εὐτύχιο (ἐκδ. Cheikh, foll. 65r), τὸν Ταμπαρί κ.ά.

145. Γνωστὴ ἡδὲ ἀπὸ τὰ πρῶμα ἀχαιμενιδικὰ χρόνια, τὸν Δαρεῖο καὶ τοὺς ὑπὸ τὸν Γαυματὰ Μάγους. Βλ. καὶ σημ. 96.

146. Ἄλλωστε ὡς φιλοσοφικὴ σύνθεση γιὰ μιὰ ἐπαναπροσέγγιση τῆς ἀχαιμενιδικῆς ἰδεολογίας καὶ πολιτικῆς ὁ Σασανισμός δὲν ἦταν ἰδιαίτερα στερεὸ οἰκοδόμημα. Στοιχεῖα πιστοποιοῦν ὅτι μιὰ ἐντονη δόση ζερβανισμοῦ ἢ ζερβανικοῦ μεσανισμοῦ συνέπαιρνε τὸν Σασάν καὶ τοὺς πρώτους Σασανίδες. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοτίβα ἴσως κινούμενοι ἐθέωρησαν ἀναγκαῖα τὴν ἐπαναφορὰ στὸν αἰθνητικὸ ζωροαστρισμό. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὁ «ζερβανισμός» τοὺς δὲν σχετίζεται καθόλου μετὰ τὸν μιθραϊγενεὶ ζερβανισμὸ τῶν μέσων καὶ ἐσχάτων σασανιδικῶν χρόνων (R. Frye, *Zurvanism Again*, *Harvard Theological Review* 52, 1959, 63-73. — Τοῦ ἰδ., *Die Wiedergeburt Persiens und die Jahrtausendwende*, *DI* 35, 1959, 50 ἐξ.).

147. Ὅπως γιὰ παράδειγμα ἐστὶ ἀπὸ τοὺς λειασμένους λίθους τῶν τειχῶν πάνω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη.

148. Παρὰ τὴν συνεχεῖ ἀρνηση ἀπὸ πολλοὺς ἱρανολόγους καὶ μιθραϊολόγους τοῦ «ταυροκτονικοῦ» χαρακτῆρα τοῦ περσικοῦ ἀρσακιδικοῦ-σασανιδικοῦ Μίθρα, σύγχρονες προφορικὲς παραδόσεις καὶ λατρευτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοπιστα ὄχι μόνον περὶ «ταυροκτόνου» ἀλλὰ καὶ περὶ «βουκόλου» θεοῦ σώζονται σὲ ἱρανικὲς φυλές στὸν Καύκασο (ΕΣΣΔ) καὶ τεκμηριώνουν ὅτι τὸ κατὰ Ζωροάστρη ἀποτρόπαιο εἰδωλολατρικὸ «μυστήριον» εἶχε πάρει σοβαρὴ ἔκταση καὶ στὴν Περσία (F. Cumont, *St. George and Mithra* "The cattle-thief" *JRS* 27, 1937, 63-71). Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὴν εἰσοδὸ ἀγελάδας μία φορὰ τὸ χρόνο, στὶς 10 Νοεμβρίου, γεωργιανὴ ἐορτὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, στὸ Μοναστήρι Ἰλὸρι τῆς Μινγρελίας καὶ τὴν μετὰ ἀπὸ ἐκτενέστατο τυπικὸ θυσία τῆς στὸν Μίθρα - ἅγιο Γεώργιο. Βρίθουν περὶ τοῦ ἔθιμου περιγραφῆς περιηγητῶν (*Voyage de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et*

autres lieux de l'Orient, Amsterdam 1711, vol. I, ch. XXII, 78 ἐξ. — Description de la Géorgie par le Tsarevitch Wakhoucht, ἐκδ. Brosset, Πετροῦπολη 1842, 400 ἐξ. — J. Bartholomaei, *Lettres numismatiques et archéologiques relatives à la Transcaucasie*, Πετροῦπολη 1859, 72 ἐξ. κ.ά.), ὅμως μεσαιωνικοὶ Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ διασώζουν τὸν μιθραϊκὸν διαιθετισμὸν καὶ προσπάθειες προώθησής τοῦ βδελυροῦ κατὰ Ζωροάστρη θέματος στὴν Περσία. Ὁ Θωμᾶς Ἀρτζζρούνι (Brosset, *Historiens Arméniens*, Πετροῦπολη 1874, I, 21-*Ardzrouni*, I, ch. 3) στὸν 10ο αἰ. εἶχε γράψει ὅτι ὁ Ζωροάστρης (!!) εἶχε ἀναφέρει ὅτι ὁ πόλεμος ξέσπασε ἀνάμεσα στὸν Ἄχουρα Μαζντὰ καὶ τὸν Ἀχρμάν, ὁ πρῶτος αἰσθάνθηκε ξαφνικὰ πεῖνα καί, ἀφοῦ ἔφαγε στὴν ἐξοχὴ γιὰ φαγητό, βρῆκε μιὰ ἀγελάδα καὶ τὴν σκότωσε. Ἡ ἱστορία βέβαια συνεχίζεται καὶ ὁ Ἄχουρα Μαζντὰ δὲν ἔφαγε τελικὰ τὴν δολοφονημένη ἀγελάδα, κατὰ τὸ ὅποιο θὰ ἀποτελοῦσε ἐντονότερο βαθμὸ ἐκμιθραϊσμοῦ τῶν ζωροαστρικῶν μονοθεϊστικῶν ἀντιλήψεων, ἢ δολοφονία ὅμως τῆς ἀγελάδας ἀπὸ τὸν Ἄχουρα Μαζντὰ (σύμφωνα μετὰ τὴν μιθραϊκὴν ὑπερόβουλος διαβολὴς) θὰ ἔλαβε σαφῶς χώρα τὸν Νοέμβριο, ἐποχὴ τῶν καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς Ζωροάστρες τῆς Περσίας ἐορταζόμενων Μιθρακίων, ὡς στοιχεῖο βαβυλωνιακῆς ἐπίδρασης, διότι ἡ τὸν Νοέμβριο ἐορταζόμενη φθινοπωρινὴ «πρωτοχρονιά» ἦταν ἡλιακὸν χαρακτῆρα (τοῦ βαβυλωνιακοῦ Σαμάς) καὶ βασιζόταν στὸ μεσοποταμιακὸ μυθολογικὸ θέμα τῆς μάχης λιονταριοῦ καὶ βοδιοῦ. Ὅποτε τὴν θέση τοῦ λιονταριοῦ κατὰ τὴν ἐπιδίωξη τῶν ἐκβαβυλωνισμένων πολυθεϊστῶν τῆς Περσίας ἐπαιρνε ὁ ἀλλοιωμένος πλέον Ἄχουρα Μαζντὰ, θεὸς τοῦ φωτός (Gherardo Gnoli, *Sol Persice Mithra*, *EPRO* 80, 1979, 725-40. — J.R. Hinnells, *Reflections on the bull-slaying scene*, *Mithraic Studies*, II, 290-311. — S. Insler, *A new interpretation of the Bull-Slaying Motif*, ἀνακοίνωση τὸ *B' Μιθραϊολογικὸ Συνέδριον*, Τεχεράνη 1975. — A. Bausani, *Interpretazione paleo-astronomica della stele di Triora*, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 10, 1973, 127-34. — W. Hartner, *The earliest history of the constellations in the Near-East and the Motif of the Lion-Bull combat*, *JNES* 24, 1965, 227-59).

149. Ὅστόσο σὲ κείμενα τῆς ὑστερῆς Ἀβέστα κατὰ παράβαση τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Ζωροάστρη ἐπαναφέρεται ὁ θεσμὸς αὐτός. Ὁ Ζωροάστρης, γιὰ νὰ κτητήσει στὴ ρίζα τὸ κακὸ αὐτό, δὲν εἶχε, φαίνεται, διστάσει νὰ ἐπιθεθεῖ κατὰ τοῦ Γιάμα, μυθικοῦ πρώτου Πέρση βασιλιᾶ, ἐπειδὴ αὐτός, «γιὰ νὰ κολακεύσει τὸ λαὸ μας, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τρώγει βοδινοὺς κρέας» (J. Duchesne-Guillemin, *Ormazd et Ahriman*, Παρίσι 1953, 35-54). Εἶχε ἐξἄλλου καταδικάσει τὸ τυπικὸ «Χαουμά», τὴν πόση δηλαδὴ τοῦ ἐκχυθέντος αἵματος, καὶ ἀπειλήσει τοὺς πρίγκιπες, οἱ ὅποιοι προστάτευαν τὴν θυσία (H. Lommel, *Mithra und das Stieropfer*, *Paideuma* 3, 1949, 207 ἐξ.).

150. «Μάγκου» στὰ περσικὰ ἡ λέξις σημαίνει τὸν συμμετέχοντα στὰ ἢ τὸν προσφέροντα «μάγκα», δηλ. δῶρα, ὅπως ἐννοεῖτο ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὸν Ἄχουρα Μαζντὰ.

151. R. Ghirshman, *Iran*, Παρίσι 1962, 121: «these were reduced to writing in the Avesta - in the fourth century according to some scholars, not until the sixth according to others».

152. Ὅπως ὁ Ἰστάχρι καὶ ὁ Μασούντι (10ος αἰ.). R. Ghirshman, δ.π., 286-7.

153. Συνάγεται ἐπίσης ὅτι κάποια ἀνάγλυφα τῆς Φιρουζαμπάντ βασίστηκαν σὲ καταγραμμένα σὲ βιβλία σχέδια καὶ ἀναπαραστάσεις ἱστορικῶν συμβάντων, ὅπως ἡ νίκη τοῦ Ἀρντασίρ ἐπὶ τοῦ Ἀρταμπάν Ε' Πιστεύεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἀπεικονίσεις ἐπεισοδίων περιγραφόμενων σὲ ἱστορικὰ βιβλία.

154. Ἡ διάκριση ὀφείλεται στὸ γεγονός τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὄρου αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς Μιθραϊστῆς. Οἱ μάγοι τῆς Πράσπας ἦσαν μομπέντ, μιὰ γνωστὴ γιὰ τὴν ζωροαστρικὴ προσήλωσή της «τάξη» ἱερέων.

155. Σὲ μιὰ διαδρομὴ μέσω Τάγ-ε Μπιστούν, Μπιστούν, Ἐκβατάνω, μετὰ σκοπὸ νὰ λάβουν τὸ τελικὸ χρίσμα στὴν Ἄδάρ Γουσανάπ («Φλόγα τῶν Πολεμιστῶν»).

156. Εἶχαν ὡστόσο ἀνεγείρει ἕνα κάστρο καὶ θέσει τὸν χώρο ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ ἐποπτεία ὀρισμένων θηλυκῶν μελῶν τῆς ἀρσακιδικῆς δυναστείας, ἀποπειρώμενοι —ἀνεπιτυχῶς— (συνεπῶς ἀντίθετα μετὰ R. Ghirshman, δ.π., 87) νὰ διαδώσουν τὴν μιθραϊκὴν λατρεία τῆς Ἀνάχιτα (D.N. Wilber, *The Parthian structures at Takht-e Sulayman*, *Antiquity* 12/4, 1938, 389-410).

157. Ἡ καταστροφὴ ἤλθε αἰῶνες ἀργότερα, ὅταν ἡ γνωστὴ στοὺς Ἀραβες ὡς Ἀσ-Σίξ, στοὺς μεσαιωνικοὺς Πέρσης ὡς Τζίξ καὶ στοὺς Μογγόλους ὡς Σατουρικ ἐρημώθηκε σιγά-σιγά τὸν 14ο αἰ. Μέχρι τότε εἶχε ἐπανειλημμένα προσεχθεῖ καὶ συντηρηθεῖ κατὰ τὰ ἰσλαμικὰ χρόνια (ὁ Ἀμπακὰ Χάν εἶχε ἀναστήλωσι τὸ ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἀνάκτορο) καὶ ὁ Μοσσοῦφι τὴν εἶχε περιγράψει ὡς πρωτεύουσα τῆς περιοχῆς Ἀντζαρούντ.

158. Ἐπισημαίνεται ὅτι θὰ ἐβρῆσαν τὰ πυρεῖα, ὅπως τὸ γνωστὸ ὡς Ζεντάν-ε Σουλεϊμάν («Φυλακὴ τοῦ Σολομώντα») κατὰ τὴν ἐντόπιαν παραδόσεις Πυρεῖο σὲ 4 χλμ. πρὸς τὰ δυτικὰ ἀπόσταση.

159. Ἐπισημαίνεται μετὰ «βιβλίον».

160. Ὡς «προφήτη». Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ἡ ἰσλαμικὴ αὐτὴ ἀποψη διαδόθηκε σὲ ἀραβόφωνους

χριστιανούς και έγινε μεταγενέστερα αποδεκτή από τα ανατολικά χριστιανικά ιερατεία, όπως τεκμηριώνουν αραβικά, ερμηνευτικά των ευαγγελίων, κείμενα.

161. Μόνιμη πραγματικά προς τον Θεό προσανατολισμένη θρησκεία όλων των προφητών (άκομη και οι Νωε, Ένώχ, Μαθουσάλας, Άβραάμ, Ίσαάκ, Μωυσής, Άαρών, Ίώβ, Δαβίδ, Σολομών ανάμεσα στα βιβλικά πρόσωπα είναι «ναμπί», «ρασούλ» ή «πεύγαμπέρ», όπως βέβαια και ο Ίησούς) τόσο του μεσοποταμιακού-βιβλικού κόσμου, όσο και του περσικού (Ζωροάστρης). Πάντοτε κατά το Κοράνι και την Σούνα (: ισλαμική παράδοση) όλοι αυτοί οι προφῆτες κήρυξαν δ.τι ακριβώς ο Μωάμεθ, πλην όμως το κήρυγμά τους σύντομα αλλοιώθηκε από τον εικονολατρικό πολυθεισμό των «έθνικων» (άραβ. Ουαθανί, περσ. βατανί, τουρκ. βατάνι). Όποτε ή Πράσπα στα χρόνια της ισλαμικής κατάκτησης θά βρέθηκε σε σχέση με τα μυθραϊκά περσικά ιερατεία σε εύνοική θέση ανάλογη με αυτήν των άνεικονικων Νεστοριανών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε σχέση με τους εικονο(είδωλο)λάτρες «χριστιανούς» της Κωνσταντινούπολης, της Αντιόχειας ή της Άλεξάνδρειας (ένν. όχι τους εκεί μονοφυσίτες Κόπτες).

162. Άποκαλυμμένη ως «Έκβάτανα του Βορρά» θεωρείται ως κέντρο υπερφυσικών δυνάμεων και θείας επιφάνειας, τόσον χάρη στον «θρόνο του Σολομώντα» (όπως στα περσικά και τα κουρδικά σημαίνει το όνομα Τάχτ-ε Σουλειμάν) και στον «θρόνο της Βασιλείσσης του Σαβά» (όπως στα περσικά και τα κουρδικά σημαίνει το όνομα γεινιάζοντος λόφου «Τάχτ-ε Μπαλκίς»), όσο και χάρη στο θεραπευτικό νερό της θεωρούμενης ως «άπύθμενης» ιερής λίμνης στο κέντρο του Περιβάλλου (Basile Nikitiine, Les Kurdes, Παρίσι 1956, 166).

163. Άν και μέσω ακριβώς της ΒΔ. Περσίας (: Άτροπατηνής Μηδίας) διαδόθηκε στην Άρμενία, ή έπιβολή του σε όλο αυτόν τον χώρο είναι κατά πολύ μεταγενέστερη της χρονολογημένης στο τέλος των άχαιμενιδικων χρόνων μυθραϊκής κυριαρχίας στο Φάρς.

164. Χαρακτηριστικό ιδιαίτερα διαδεδομένο σε όλους τους μυθραϊσμούς είτε πολυθειστικού είτε μονοθεϊστικού χαρακτήρα. Η «Άμωμη Γέννηση» υπήρξε για άρκετους αιώνες πρό του έπισήμου ρωμαϊσμού χριστιανισμού και πρό του Ίησού στοιχείο άπαραίτητα σχετιζόμενο με την «Σωτηρία» και την μεσαιανική ύπόσταση όποιοδήποτε άνάλογου Θεού. Είναι στοιχείο όλοσχερως έξωβιβλικό και άντιβιβλικό, άν ιδιαίτερα λάβουμε ύπ' όψη το έκτεταμένο και άναλυτικό για την ύπόσταση του Έρχόμενου Μεσσία (ιδιαίτερα κατά το πρώτο τμήμα της ζωής του) 53 κεφάλαιο του Ήσαϊα. Η άπόδοση «άμωμης σύλληψης και γέννησης» στον Μίθρα-Μεσσία όφείλεται τόσο σε διάθεση αλλοίωσης της ζωροαστρικής έννοιας της Γέννησης (περσ. μπαβίσιν). Έτσι, ενώ ή Μπουναχισίν (I. 29, 32 κ.έξ., 35-III. 2) προσδιορίζει το Ντέν (: άρχική έννοια προκοσμικής θρησκείας), το Γκάς (: Χώρος) και το Ζαμάν (: Χρόνος) ως τους τρεις βοηθούς Δημιουργούς (dadhv), στην Mihr Yašt (10.64) ο Μίθρας προβιβάζεται σε «παρακαταθήκη» και «έγγύηση» του Ντέν, ενώ άλλου (Yašt 10.60) άποκαλείται «παντογνώστης» και «αράκαταθήκη» και «έγγύηση» του Ντέν, ενώ άλλου (Yašt 10.60) άποκαλείται «παντογνώστης» και «αδιάφυστος», όπως ακριβώς και το Ντέν. Σύμφωνα με ένα κείμενο της Ντένκαρτ (R. C. Zaehner, Zurvan. A zoroastrian Dilemma, 371) ή διαρκής μορφή φωτός είναι το μέσο, με το όποιο ο Άχουρα Μαζντά δημιουργεί. Η δημιουργία δέν μπορούσε μάλιστα παρά να έκδηλωθεί σε τρία στάδια (περσ. Καβι και μεσαιων. περσ. Καϊ: έκδηλώσεις): Α) Η μεταλλαγή του Καϊ Κομπάντ (όρατός κόσμος) σε Καϊ Καούς (όρατο και άόρατο βόδι ή ο πρωταρχικός άνθρωπος-βούς, Γκαγιόμάρντ, γνωστός και ως Βασιλιάς του Βουνού), Β) Η εμφάνιση του Καϊ Χοσράου (όρατός κινητήρ της παγκόσμιας ύλης) και τέλος Γ) Η διαμόρφωση του Καϊ Τάχμα (όρατός δημιουργός όλων των μορφών). Αυτός ο χαρακτήρας «δημιουργίας διά της εξέλιξεως της θεϊκής ύπόστασης» διασώζεται στην «άμωμη σύλληψη και γέννηση του Μίθρα» και ακριβώς αυτή ή έν-κινήσει-θρησκεία (Leroy A. Campbell, Mithraic Iconography and Ideology, EPPO 80, 1968, 121), ή Ντέν Βαβακίη, καθιστά έξυπαρχή τον Μίθρα Δημιουργό και Ποιητή ή Δεσπότη και Πατέρα της Γέννησης στο πλουταρχικό Σπηλαιο-Κόσμος. Ο χαρακτήρας του Άχουρα Μαζντά διασώζεται στον Μίθρα, ο όποιος είναι Genitor luminis (CIMRM, II, άρ. 1676, 2007-2008) αλλά και natus prima luce (Mitreo di Santa Prisca) και έχει σκοπό να μās σώσει «με το αίωνια χυμένο αίμα του» (ei nos servasti (a)eternali sanguine fuso: Mitreo di Santa Prisca). Για τον R. Turcan (Les dieux et le divin dans les Mystères de Mithra, EPPO 112, 1988, 247) «Mithra ne surgit du rocher qu' en vue de cetter action au service des étres vivants». Η ουσία είναι ότι με τον Μίθρα άμωμα γεννημένο παραχαράσσεται ή μονοθεϊστική άποψη περί δημιουργίας του κόσμου και σιγά αλλά σταθερά διαμορφώνεται ή άποψη ότι ο άμωμος γεννημένος θεός είναι ο Σωτήρ-Μεσσίας. Ύποκλιπτοντας το μονοθεϊστικό πλαίσιο της διά της εξέλιξεως της θεϊκής ύπόστασης δημιουργίας, τα μυθραϊκά ιερατεία προξενούσαν σύγχυση στους μονοθεϊστές τόσο της Περσικής όσο και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

165. Η από το βράχο άμωμη σύλληψη και γέννηση του Μίθρα είναι κατά τα σήμερα κοινώς παραδεκτά έλληνορωμαϊκή προσθήκη, καθώς το θέμα άγνωστία όλοσχερως στην Περσία (F. Cumont,

Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, I: Introduction, Βρυξέλλες 1899, 159 έξ.). Άσφαλώς αυτό τεκμηριώνει και ή τεχνοτροπική μελέτη και έρευνα της σύνθεσης του άναγλύφου του Τάγ-ε Μπουσάν, όπως διαλάβαμε στη σημ. 110. Άν και ή άμωμη σύλληψη και γέννηση του Μίθρα είναι περσικής μυθραϊκής έμπνευσης (όπως σημ. 164 και G. Widengren, The Mithraic Mysteries in the Greco-Roman World with Special Regard to their Iranian Background, La Persia e il mondo greco-romano, Academia Nazionale dei Lincei, Quaderno No 76, Ρώμη 1966, 444) και, παρά τη διατήρηση του θέματος της διά του δένδρου άμωμης γέννησης του Μίθρα στις έκτάσεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ή έπινόηση της άμωμης διά του βράχου γέννησης του όφείλεται στην ταύτισή του με τον Ώριωνα (Michael P. Speidel, Mithras - Orion. Greek hero and roman army god, EPPO 81, 1980, 19-30). Η ταύτιση και άφομοίωση του Ώριωνα από τον Μίθρα υπήρξε γενική: ή σκηνή της σύλληψης του ταύρου από τον Μίθρα θεωρήθηκε άντίγραφο άστερισμών επί του ίσημερινού, ο Ώριών είχε άλλωστε διαμορφωθεί κάτω από άνατολικές νιμουδικές-ήρακλειδικές επιδράσεις ως κυνηγός, ο ρόλος του Ώριωνα κυνηγού στον Κάτω Κόσμο του προσέδωσε στη συνέχεια διάσταση Μεσσία (Th. Kraus, Das römische Weltreich, Βερολίνο 1967, στη σειρά Propyläen Kunstgeschichte, 2B., φωτ. άρ. 117) και ύστερα από όλα αυτά ο γεννημένος από την γη (κατά τον Άπολλόδωρο, I, 4, 3: γηγενής) Ώριών προσιωνίστηκε τον από τον βράχο γεννημένο Μίθρα. Ο Ψευδοπλούταρχος (Περί Ποταμών, 23, 4) διασώζει την ιστορία του έπίσης γεννημένου άμωμα από «λίθο» γιου του Μίθρα, κακέκτυπο των βιβλικων μεσαιανικων άναφορων (Ήσαϊας Η' 1-4 Θ' 5-6 ΙΑ' 8) περί του υιού του Μεσσία κατά το Πλήθρομα του Χρόνου. Βασισμένη στην ιστορία της άμωμης γέννησης του Ώριωνα από θυσιασμένο στους Δία και Έρμη και ένταφιασμένο στη γη βόδι είναι ή περιγραφή περί άμωμης διά βοδιού γέννησης (Πορφύριος, Περί Νυμφων Άντρον, 18: βουγενείς δ' αί μέλισσαι, και ψυχαί δ' εις γένεσιν ιούσαι βουγενείς, και βουκλόπος θεός ο την γένεσιν ληληθώς άκούουν). Στο συσχετισμό με τον Ώριωνα όφείλεται ή διήγηση περί του θαύματος του Μίθρα να κάνει να άναβλύσει νερό από τοξυμένο βράχο (έρμηνεία της πρότασης fons concludit petris qui geminos aluisti nectare fratres από τους άνασκαφείς M.J. Vermaseren και C.C. Van Essen, The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome, Λάιντεν 1965, 132, φωτ. XIX). Ο συσχετισμός άλλωστε αυτός διασώθηκε έμφανέστατα στον Μαλάβα (: «και εζάμενος τον Ώριωνα από πυρός άερίου άνηγάθη», και άνλυτικά σχόλια από J. Bidez - F. Cumont, Les Mages hellénisés. Zoroastre, Ostanes et Hystaspe d'après la tradition grecque, 2 τόμ., Παρίσι 1938, Β', 57Β, 51α).

166. Νοητό ως ύλικό διάπλασης και διαμόρφωσης της ζωής: Artāy Virāf Nāmāk, 13-14. Το θέμα άνάγεται έξ όλοκληρην στην Άρχαία Μεσοποταμία, από όπου διαδόθηκε τόσο στο Ίράν όσο και στην Ίνδια. Δέν είναι μόνον ή δεδομένη έρετήρη και ο συμβολισμός του Μόνου Δένδρου (βλ. και σημ. 107), είναι έπιπλέον ο συσχετισμός του πρώτου άνθρώπου (και σε μεσαιανικά πλαίσια άναφορων και του Νέου Άδάμ, δηλαδή του Μεσσία) με το Έπερ Δένδρο. Στα νεοσομεριακά ήδη χρόνια χρονολογείται ένας σφραγιδολίθος (C.-F. Jean, La religion sumérienne, Παρίσι, φωτ. 59) ο όποιος παρουσιάζει το θέμα του σχετιζόμενου με το έπερ φυτό άνθρώπου ως ένδιάμεσου του βασιλιά Γκουντέα του Λαγκάς και του θεού Έα (άποψη σοφίας του Θεού). Στα άρχαία άσσυριακά χρόνια άνάγεται ένα άνάγλυφο του κοσμικού άνθρώπου ένδεδυμένου ως ένδυμα ένα βουνό και περιτριγυρισμένου από δύο άγαθοδαίμονες της βλάστησης (W. Andrae, Kulteilief aus dem Brunnen des Assurtempels zu Assur, Deutsche Orient Gesellschaft 53, φωτ. 1. — H. Frankfort, Birth of Civilization in the Near East, Λονδίνο 1951, φωτ. 12).

167. Μεγάλη περσική έποποιία, της όποιας το όνομα σημαίνει κυριολεκτικά «Δημιουργία», σχετικώς ύστερης σύνθεσης (τέλος άρακιδικων χρόνων), ή όποια διατηρεί σε πολλά σημεία το αθενητικό μονοθεϊστικό ζωροαστρικό πνεύμα, άν και έχει άπομακρυνθεί άρκετά από τον ζενδικό τύπο (Zand-Akasih, Iranian or Greater Bundahish, transliteration and translation by B.T. Aklesaria, Βομβάη 1956).

168. Συλλογή ιερων βιβλιων άποδιδόμενη στον Ζωροάστρη, το κύριο άντίγραφο της όποιας διατηρείτο στον Κααμπά του Ζωροάστρη στο Νάζ-ε Ρουστάμ (βλ. σημ. 81). Τα άρχαιότερα τμήματα περιλαμβάνουν τους Έγμους του Ζωροάστρη, γνωστούς ως Γκάθας και άποτελούμενους από ώδες (Γάσνα), ενώ τα ύστερα τμήματα είναι θεϊκοί ύμνοι (Γιέστ), οι όποιοι φέρουν μέσα τους πολυάριθμα πολυθεϊστικά στοιχεία και πιστοποιούν την μετά τον Ζωροάστρη έπάνοδο του παλαιότερου πολυθεϊστικού περσικού θρησκευτικού ύποστρώματος και την πρό του Ζωροάστρη χαρακτηριστική συγγένεια μεταξύ Ιρανικής και Ινδικής θρησκείας (H. Lommel, Die Gathas des Zarathustra, Βασιλεία 1971 και έπισης Die Yast's des Awesta, übersetzt von H. Lommel, Gottlign 1927).

169. Ουρβάρ σημαίνει κυριολεκτικά «φυτό». Το όλο θέμα φαίνεται να άντικατοπτρίζει στοιχεία άρχηγους Ινδοευρωπαϊκής θρησκείας, καθώς στις Βέδες «Πουρούσα» νοείται είτε ως ο πρωταρχικός άνθρωπος, είτε ως ή ζωτικότητα των φυτων. Το ρουβάν είναι κατά τον Ζωροάστρη ένα από τα πέντε στοιχεία-μέρη του άνθρώπινου ψυχοσωματικού συνόλου: έτσι μετά τον θάνατο το τάν (σώμα) έπιστρέφει

στή γή, τὸ τζάν (άναψοή) συνενώνεται μὲ τὸν άέρα, τὸ ρουβάν (ψυχή) συγχωνεύεται στὸ φραβάρ (θεϊκή ψυχή), τὸ αντίβενάκ (μορφή) άφομοιώνεται μέσα στὸν ήλιο καὶ τὸ ἐν άνθρωπῳ φραβάρ ενώνεται μὲ τὸ θεῖο (Όρμάζντ). Όλοι οἱ προαναφερθέντοι άροὶ εἶναι τῆς Μπουνταχισν, ἀξίζει ὁστόσο νά σημειωθεί ὅτι ὁ άβεστικός άρος γιά τὸ αντίβενάκ εἶναι οὐρβάν, ἐπίσης γλωσσολογικά σχετιζόμενος μὲ τὸ οὐρβάρ. Ήταν φυσιολογικό τὸ πλείστον μέρος αὐτῆς τῆς κοσμολογίας νά διατηρηθεῖ στὸν μιθραϊσμό καὶ εἶναι σαφές ὅτι ἱρανικές κοσμολογικές ἔννοιες κρύβονται πίσω ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Άντιόχου Α΄ Κομμαγηνήσ: «ἐν φ μακαριστὸν άχρη γήρωσ ύπάρξαν σῶμα μορφῆς ἑμῆς πρὸς οὐρανίους Διὸς Όρμάσδου θρόνους θεοφιλή ψυχὴν προπέμψαν εἰς τὸν άπειρον αἰῶνα κοιμήσεται» (Κείμενο Ν, γρ. 40-44, Δυτική Έξέδρα Ίεροθεοῦ Νέμουτ Ντάγ; Helmut Waldmann, Die kommagenischen Kultreformen unter König Mithradates I. Kallinikos und seinem Sohn Antiochos I, *EPRO* 34, 1973, 64). Κυριολεκτικά ὁ Άντιόχος Α΄ θέλει νά πει ὅτι τὸ «τάν» τοῦ «ἀντίβενάκ» τοῦ θά κοιμάται μέχρι τὸ «φρασκάρτ» (: τελειοποίηση τοῦ Τελικοῦ Σώματος), ἀφού προέπεμψε τὸ «ρουβάν» καὶ τὸ ἐν αὐτῷ «φραβάρ» στὸ «Γκαροντμάν» (Γκαρό Ντεμάν: ζωραστρικός αἰώνιος οὐρανός ψυχῶν).

170. Βλ. καὶ σημ. 88.

171. Μπουνταχισν 14.4.

172. Ό μύθος τοῦ Γκοσουρβάν, κοσμικοί βοώδους νοητοῦ ὡς μορφῆς ψυχῆς ἢ φυτοῦ καὶ θεωρούμενο ὡς ἀπώτατης καταγωγῆς κάθε ζωῆς. Εἶναι ἀμφίβολο ὡστόσο, ἂν εἶναι ἀπώτατης Ἰνδοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς, ἢ ἂν ἀφείλεται σὲ παρανόηση καὶ ὑπερθεματισμὸ τοῦ άσσυριακοῦ θέματος (βλ. σημ. 166).

173. Άνάγλυφῃ παράσταση σὲ άσημία πλάκα χρονολογημένη στὴν πρώτη προχριστιανική χιλιετία (Phyllis Ackerman, The Gemini Are Born, *Archaeology* 8, 1955, 27-30).

174. Μέσα στὴν μεγάλη άψίδα. Βλ. καὶ σημ. 107.

175. Βλ. σημ. 62, 107, 108 καὶ 121.

176. Βλ. σημ. 121.

177. Βλ. σημ. 121.

178. Προβιβαζόμενος σὲ ρόλο Μεσσία, ἔφασαν ὁ Μεσσίας Σωσιγάντ στὸ Πλήρωμα τοῦ Χρόνου θά ἀνάσυστήσι τὴν χαμένη ἰδεατὴ προκατακλυσμαία κοινωνία, δηλαδὴ τὸν Παράδεισο. Όμως, κατὰ τὶς ἀθθεντικές ζωραστρικές διδασκαλίες, ὁ Σωσιγάντ θά ἦταν «άνθρωπος» καὶ ὄχι «θεάνθρωπος» ἢ «θεός». Εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο τῆς μιθραϊκῆς ἀλλοίωσης, ἢ ὅποια στόχευσε στὴ διαμόρφωση τοῦ πολυθεϊστικοῦ εἰδωλολατρικοῦ θέματος ἑνὸς ἐνδιάμεσου (μεταξύ τοῦ otiosus πλέον Άχουρα Μαζντά καὶ τῶν ἀνθρώπων) «Θεοῦ» ἢ «θεανθρώπου» μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ ρόλου τοῦ Σωσιγάντ στὸν Μίθρα. Άκριβῶς ἀντίθετα, καὶ γιά νά περιοριστεῖ ἡ διαδεδομένη στὰ χρόνια τῆς σύνθεσης τῆς Μπουνταχισν μιθραϊκή ἰδεολογία, τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποδίδει στὸν Σωσιγάντ τοῦ Τέλους τῶν Ήμερῶν τὴν ταυροκτονία, μὲ σκοπὸ νά μεταθέσει ἓνα μιθραϊκὸ θέμα στὴν ζωραστρική μονοθεϊστική θρησκεία, γιά νά τὸ καταστήσει φαινομενικά ἀκίνδυνο.

179. Συχνά σὲ πολλά Μιθραία ἦταν τεχνητῆ, καθὼς τελετουργῶσαν μὲ ἐκεῖ συγκεντρωμένο νερό, βάπτιζαν, καθαγιαζαν, ράντιζαν κλπ. Ή θεά τῶν Ὑδάτων ἢ Ἀνάχιτα, εἶδε τὴν λατρεία τῆς νά ἀνέρχεται παράλληλα μὲ τὴν μιθραϊκὴ ἄνοδο, ἐνῶ στίς ἐκτάσεις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἢ Venus/Άφροδίτῃ ἀντιστοιχοῦσε στὴν πηγὴ τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς. Ή Ίερὴ Λίμνη εἶναι ἓνα πανάρχαιο μεσοποταμικὸ-βιβλικὸ θέμα ἄμεσα σχετιζόμενο μὲ τὸν προκατακλυσμαίο Παράδεισο (Γένεση Β΄, 10) καὶ τὴν Οὐράνια Ίερουσαλήμ μετὰ τὸ Πλήρωμα τοῦ Χρόνου (Άποκάλυψη, ΚΑ΄, 6΄ ΚΒ΄, 1), ἢ ὅποια καὶ σημαίνει τὴν τελικὴ ἔπαναφορά του.

180. Εἶχε μάλιστα τονιστεῖ ὅτι ἡ ὄλη Δημιουργία εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ μία σταγόνα ὕδατος καὶ ὅτι τὰ νέφη ἦταν ἓνα ὕδατινο (περσ. άμπρ άμπζάρ) μέσο, τὸ ὅποιο διασκορπίστηκε παντοῦ ἀπὸ ἓνα ἀέρινο (περσ. βάν-ιτς άμπζάρ) μέσο χρῆσιμο καὶ ἀπαραίτητο στὴ Δημιουργία (Μπουνταχισν, 1.25, 35΄ 3.16΄ 17.4). Καθὼς ἡ ἀρχικὴ οὐσία τῆς φωτιᾶς γιά τὸς Πέρσες ἦταν ἡ ἀέρινη φωτιά, ἡ ἀρχικὴ οὐσία τοῦ ὕδατος ἦταν ἡ πρωταρχικὴ θάλασσα (Ντένκαρτ, 199.18). Μία Γιέστ (5.17 κ.ἐξ.) μᾶς πληροφροεῖ, ἀλλοιώνοντας τὸν άρχικό ζωραστρικό, ὅτι ὁ Άχουρα Μαζντά προσευχήθηκε στὴν Ἀνάχιτα, θεά τῶν οὐρανίων ὕδατων (!), γιά τὴν προσήλωσή του ζωροάστρη στὸν μονοθεϊσμό, ἐνῶ στὴν Γιόσνα 65.10 μαθαίνουμε ὅτι ὁ Άχουρα Μαζντά εἶχε δώσει ὀδηγίες στὸν ζωροάστρη νά προσευχηθεῖ πρῶτα στὰ πρωταρχικά ὕδατα, ὀνομασμένα Άχουρας. Ό Μίθρας ὡς θεός Ὑδάτων (Άπάμ Ναπάτ), ὁ ὅποιος στὴ Δύση συνδέθηκε μὲ τὸν Τοξότη θεὸ γιά νά ἐπιτύχει τὸ θαῦμα τῆς τόξευσης βράχου πρὸς λήην ὕδατος, δὲν μπορούσε βέβαια παρά νά ἔχει συσχετισθεῖ μὲ τὸν Ἀπάσσα, προζωραστρικό περσικό ὕψρο δαίμονα «καλύπτοντα τὰ ὕδατα», τὸν ὅποιο εἶχε σκοτάσει ὁ ἐνανθρωπιώμενος πλανήτης Τιστρίγια (Έρμῆς), πρὶν ταυτιστεῖ μαζὶ μὲ τὸν Μίθρα σὲ μία μορφή πάθους, τὸ ὅποιο προαιώνιστηκε τὴν αὐτοθυσία τοῦ Μίθρα-Έρμη. Όφειλόταν πάντως νά ὀμολογήσουμε ὅτι, παρά τὴν ἀδιαμφισβήτητη ἱερότητα τοῦ Ὑδάτος τῆς Ζωῆς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς

διδασκαλίας τοῦ ζωροάστρη, ὑπάρχει τὸ ἐξίσου ἀδιαμφισβήτητο γεγονός τῆς ἐκ μέρους τοῦ Προφήτη προτίμησης τῆς φωτιᾶς ὡς κατ' ἐξοχὴν άρχεγονικό στοιχείο. Αὐτὸ ἦταν μία ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς άρχαιότερες μεσοποταμιακές, καθὼς καὶ τὶς περσικές προζωραστρικές παραδόσεις.

181. Όχι μόνο στὰ ρωμαϊκά ἀλλὰ καὶ στὰ περσικά Μιθραία συγκεντρώνοταν τὸ Ὑδωρ. Στὰ ρωμαϊκά Μιθραία στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Καυτὴ ἀναγραφόταν ἡ λέξη Caelum καὶ στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Καυτοπάτῃ τὸ ὄνομα Oceanum.

182. Ριβαγιάτ, 8.4.

183. Ἐντυπωσιακὰ παρεμφρούσας στὴν ὑστερὴ Ἀβέστα Ὑμνος πρὸς τὸν Μίθρα (Μέχρ). Πρόκειται γιά τὴν 10. Γιόστ (I. Gershevitch, The Avestan Hymn to Mithra, Καίμπριτζ 1959).

184. Ἐπίσης στὸ στίχο 61 μαθαίνουμε ὅτι διευκολύνει τὴ βροχόπτωση (Leroy A. Campbell, Mithraic Iconography and Ideology. *EPRO* 11, 1968, 257). Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα διασώθηκαν στίς μανιχεικές θεωρίες περὶ τῆς Σελήνης ὡς navis vitalium aquarum (Αἰγούστινος, De natura boni, 44, σ. 883, Zycha. Ἐπίσης C.W. Mitchell, S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan, 1, Λονδίνο 1912, σ. XXXVI).

185. Γνωστός στὴν Ἀβέστα ὡς Βιβανγβάντ (κυριολεκτικά: ἀκτινοβολών) καὶ στὴν Μπουνταχισν ὡς Βιβασβάντ ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Γίμα, δηλ. τοῦ άβεστικοῦ Γκαγιομάρντ.

186. Γιόσνα, 9, 4-12. Ἐτσι μεταβλήθηκε σὲ πρόγονο τοῦ Γίμα καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἔκπορεύθηκαν οἱ πραγματικὲς δυνάμεις τοῦ Χβαρενό. Διαδοχικά οἱ κάτοχοι τοῦ Χβαρενό παραλληλίζονται μὲ τοὺς παραγωγὺς χαόμα, πρῶτος τῶν ὁποίων ἦταν ἐπίσης ὁ Βιβανγβάντ:

Παραγωγοὶ Χαόμα

— Γίμα, ὁ ἔκγονος τοῦ Βιβανγβάντ

— Θραϊτούνα, ὁ ἔκγονος τοῦ Άθουίτα, καταστροφῆς τοῦ ὄφι τῆς ξηρασίας

— Οὐρβαχσάγια, Δικαστῆς τῆς κοσμικῆς τάξης

— Κερεσσάπα Κύριος καὶ Άρχὴ τῆς κοσμικῆς τάξης

— Ζαροτούστρα, θεμελιωτῆς τῆς θρησκείας (Ντιν)

Κάτοχοι Χβαρενό

— Γίμα ὁ Άστραφετρός Οὐρανόσ

— Μίθρα, ἢ Ἐνδιάμεση Φωτιά

— Θραϊτούνα, ὁ παραγωγός ὕδάτων καὶ φυτῶν

— Κερεσσάπα, θεμελιωτῆς παραγωγικῶν καὶ νικηφόρων φωτιῶν

187. Ἀσφαλῶς οἱ πιστοὶ τοῦ Μίθρα βαπτίζονταν σὸ νερό, ὅμως γείονταν μέλι καὶ ὄχι νερό (Πορφύριος, Περὶ Νυμφῶν Άντρου, 15) στίς συμβολικοῦ χαρακτῆρα ἱεροτελεστίες. Στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου γύρω ἀπὸ τὴ σκηνὴ γέννησης τοῦ Μίθρα στὸ Μιθραίο Housesteads ἔχουμε στὴν κορυφή τὰ ζῶδια τῆς Φωτιᾶς, Καρκίνου καὶ Λέοντα, καὶ στὴ βάση τὰ ζῶδια τοῦ Ὑδάτος, Ὑδροχόου καὶ Αἰγόκερω, ἀντιπαριστῆμενα ἔτσι ὄχι καθ' ἑαυτὰ ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ τί ἐκφράζουν. Ὡστόσο ἔμβολο τοῦ τέταρτου βαθμοῦ μνημένων μιθραϊστῶν (ἐπονομασία Λέων) εἶναι ἡ φωτιά καὶ σύμβολο τοῦ πέμπτου βαθμοῦ (ἐπονομασία Πέρσης) τὸ (γλυκὸ) Ὑδωρ. Πάλι, τὸ σύμβολο τοῦ ἔκτου βαθμοῦ (ἐπονομασία Ἡλιόδρομος) ἦταν ὁ Ἀήρ, ἐνῶ τὸ ἕβδομο (καὶ ἀνώτατου) βαθμοῦ (ἐπονομασία Πατῆρ) ἐκ νέου ἢ Φωτιά. Ό Πορφύριος τόνησε (ἐνθ. ἀν.) ὅτι στὸν τέταρτο βαθμὸ οἱ μνημένοι ἦσαν «παραϊτησάμενοι τὸ ὕδωρ ὡς πολεμῶν τῷ πυρὶ». Ό Τερτυλλιανός (De baptismo, 5) εἶχε βέβαια προσπαθήσει νά διαστρεβλώσει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια τῆς καταγωγῆς τοῦ χριστιανικοῦ ἀπὸ τὸ μιθραϊκὸ βάπτισμα, ὡς πρὸς τὸ ὅποιο ψευδῶς καὶ ἐξεπότηδες παρουσιάστηκε νά ἐκπλησεται γιά τὶς μεταξὺ τοὺς ὁμοιότητες καὶ νά τὸ θεωρεῖ οὐσιωδῶς άκρο (sed viduis aquis sibi mentiuntur), ὁ Ἰουστίνος ὄμως (Άπολογία, 66) τονίζει «οἱ γάρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλῃ αυτοῖς: τὸν Ἰησοῦν λαβόντα άρτον εὐχαριστήσαντα εἶπεῖν "τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμα μου" καὶ τὸ ποτῆριον-ὀμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἶπεῖν: "τοῦτ' ἐστὶ τὸ αἷμά μου"· καὶ τῶς αὐτοῖς μεταδοῦναι ὄσπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γάρ άρτος καὶ ποτῆριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγου τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε».

188. Στὸ Alba Julia Museum Regional βρίσκονται πολλὰ μιθραϊκὰ ἀνάγλυφα καὶ ἓνας βωμὸς τοῦ Ἡλιόδρομου, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὰ ἐπίσης ρουμανικά μουσεῖα τοῦ Sibiu (πρῶην Hermannstadt), τοῦ Cluj (πρῶην Klausenburg), τοῦ Βουκουρεστίου καὶ στὸ Museum Deva σῶζονται πολλὰ ὑπολείμματα τοῦ δακτικοῦ μιθραϊσμοῦ. Τὰ εὐρήματα τῆς Alba Julia προέρχονται ἀπὸ τὸ Arulium, ὅπου στρατοπέδευε ἡ Legio XIII Gemina (Ioan Serban - Clocea L. Baluta, On mithraism in the army of Dacia Superior, *EPRO* 80, 1979, 573-8). Τὸ συγκεκριμένο ἀνάγλυφο (R. Merkelbach, Mithras, Hain 1984, 384-5, φωτο. 152 [V 1958],

Oberer Streifen 1) είναι μία μεγάλην διαστάσεων ενεπίγραφη πλάκα με αναπαράστασεις πολλών κυρίων θεμάτων της μιθραϊκής ιδεολογίας, θά βρισκόταν συνεπώς στο βάθος του Μιθραίου.

189. Θέμα γνωστών βιβλικών αναλογιών ('Ησαΐας, ΛΓ', 14-16 και Δανιήλ, Β', 34) διαδραματιζόμενο εντός του «Σπηλαίου». Ο Ίουστίνος (Διάλογος 70) γνώριζε το θέμα και έκανε ήδη τις συγκρίσεις με τις προαναφερμένες βιβλικές περικοπές: «δταν δε οί τά του Μίθρου μυστήρια παραδίδοντες λέγωνιν "έκ πέτρας" γεγεννησθαί αυτόν, και "σπήλαιον" καλώσι τόν τόπον, ένθα μωείν τούς πειθόμενους αυτώ παραδιδούσιν, ένταυθα ουχι τό ειρημένον υπό Δανιήλ ότι "λίθος άνευ χειρών έτμήθη έξ δρους μεγάλου" μεμμησθαί αυτούς έπίσταμαι, και τά υπό 'Ησαΐου όμοίως, ου και τούς λόγους πάντας μιμήσασθαί έπεχείρησαν; δικαιοπραξίας γάρ λόγους και παρ' έκείνους λέγεσθαί έτεχνάσαντο, τούς δε ειρημένους λόγους υπό 'Ησαΐου άναγκαιώς άνιστορήσω ύμίν, όπως έξ αυτών γνώτε ταυθ' ουτως έχειν, εισί δε ουτοι: ... (ΛΓ', 14) τίς άναγγελεί ύμίν τόν τόπον τόν αιώνιον; (15) πορευόμενος έν δικαιοσύνη, λαλών ευθειαν όδόν, μισών άνομίαν και άδικίαν και τάς χείρας άφωσιωμένος από δώρων, βαρύνων ότα ίνα μη άκούση κρίσιν δίκων αίματος, καμμύων τούς όφθαλμούς ίνα μη ίδη άδικίαν' (16) ουτος οικήσει έν ύψηλφ σπηλαίω πέτρας ισχυράς, άρτος δοθησκειν αυτώ, και τό ύδωρ αυτου πιστόν" ...δι μέν ουν και έν ταύτη προφητεία (λέγει) περί του άρτου, έν παρεδωκεν ήμίν ό ήμέτερος Χριστός ποιείν εις άνάμνησιν του σεσωματοποιησθαί αυτόν διά τούς πιστεύοντας εις αυτόν, δι' ους και παθητός γέγονε, και περί του ποτηρίου, ό εις άνάμνησιν του αίματος αυτου παρεδωκαν ευχαριστούντας ποιείν, φαίνεται». Τό θέμα αυτό είναι σαφώς μεσαιονικό και γι' αυτό στο μνημείο του Ottaviano Zeno (M.J. Vermaseren, *Mithriaca IV: Le monument d'Ottaviano Zeno et le culte de Mithra sur le Célius*, *EPRO* 16/4, 1978 και R. Beck, *Planetary Gods and planetary orders in the mysteries of Mithras*, *EPRO* 109, 1987, σ. 47, φωτ. IV), τό θαυματοργό «παιδίον νέον ό πρό αιώνων Θεός» περιβάλλεται κατά την τέλεση του θαύματος από τά 9 άστρα. Τό θέμα της αποδέσμευσης ύδατος είναι ζωροαστρικό, μονοθεϊστικό στην καταγωγή του (βλ. σημ. 185 και 186). Σύμφωνα με την Γιάστ 8.37 είναι ό Τίστρια, ό όποιος φέρνει τό ύδωρ του ουρανού στη γη, παριστάνεται ως Τοξότης και σημαδεύει από τό Χασάθα (βουνό της έξουσίας) τό βουνό Χβανβάντ στη μέση της έρήμου Κάσα. Χρησιμοποιείται όμως τό θέμα αυτό, γιά να προσδώσει μεσαιονικό χαρακτήρα στο Μίθρα.

190. R. Merkelbach, *Mithras*, σ. 358, φωτ. 122, V 1247, στο *Kreismuseum Dieburg*. Πλαίσια μυστηριακής θρησκείας του Τριαδικού Μίθρα διαμορφώνονται στην από τις άναπαράστασεις άνασυσταθείσα ιδεολογία.

191. Μυστηριακή χθόνια μιθραϊκή ιδεολογία προβάλλει από αυτό τόν ναό της άναβάθμισης του ρόλου τών ύδάτων εις βάρος της σημασίας του πυρός.

192. Θέμα διασωσμένο και στην άρμενική έποποιία (M. Dikran-Tchitouny, *Sassounacan, épopée populaire arménienne*, Παρίσι 1942, στ. 1083-97. — Boyle, Mher in the Carved Rock, *Journal of Mithraic Studies* 1, 1976, 107-18).

193. Έφόσον τό έντός βράχου σπήλαιο συμβολίζει τό Σύμπαν και τό μεσαιονικών διαστάσεων ύδωρ βρίσκεται φυλαγμένο πάνω από τό Στερέωμα.

194. Καθώς σημαίνει διάσπαση του Στερώματος και συνεπώς νέα διευθέτηση του Σύμπαντος. 'Ως θέμα είναι μεσοποταμιακής καταγωγής, έφόσον τό «κλειδί» Μόνον Δένδρον βρίσκεται στην είσοδο του Στερώματος και μόνον ό Μεσσίας-Έτάνα θά καταφέρει την προσέγγιση στο Μόνον Δένδρον.

195. 'Όπου ή συμβολιστική γλώσσα επικρατούσε και οί πιστοί δέν κατέληγαν σε ειδωλολατρικού τυπικού λατρείες και πρακτικές.

196. Του άναμενόμενου Σωσιγιάτ, στον όποιο οί περσικές ζωροαστρικές παραδόσεις, από κοινού με τις μονοθεϊστικές μεσοποταμιακές και βιβλικές διδασκαλίες, αποδίδουν ταυτόχρονα *šahr* (σάχρ), δηλ. έξουσία, και θρησκεία (Ντενκάρτ, 129 έξ.) και του όποίου προάγγελος διεΐδαν όλοι: ό 'Αιρυμαάν σε παχλεβί κείμενα τών σασανιδικών χρόνων είναι κάτι άνάλογο του 'Ηλία και του προφήτη, οί όποιοι κατά την Παλαιά Διαθήκη και τό Ευαγγέλιο θά προηγηθούν της Δεύτερης Έλευσης του Έρχομένου.

197. Νοητό όχι όπως στον 'Ησαΐα (ΝΓ') αλλά κατά πλήρη αντίγραφή τών άρχαίων πολυθεϊσμών του Μαρντούκ, του 'Αδωνη, θνησκόντων και άναγεννωμένων θεών.

198. Μορφή αυτοθεσίας, καθώς ό δολοφονημένος από τόν Μίθρα ταύρος είναι ό ίδιος ό Μίθρας.

199. Βλ. και σημ. 117.

200. Άλλωστε τό ένα από τά δύο περσικά όνόματα του Μίθρα (Μέχρ) σημαίνει κυριολεκτικά τόν ήλιο. Πρόκειται όμως περί ενδιάμεσης θεότητας «Μεσσίτη» μεταξύ του 'Αχουρα Μαζντά και τών ανθρώπων, παίρνοντας έτσι την άπαραίτητη μεσαιονική θέση του «μέσου». 'Ο Πλούταρχος διασώζει την εξέλιξη μέχρι την αλλοίωση στο σημείο αυτό, καθώς γίνεται ήχώ μιθραϊστών ιερέων διδασκόντων την σε τρεις κατηγορίες διαίρεση του παρόντος κόσμου (J. Bider - F. Cumont, *Les mages hellénisés*, τ. II, σ. 253, Ο 109)

201. Για να άφομοιώσει τόν άρχικά διαφορετικό θεό Sol Invictus (D.W. Mac Dowall, *Sol Invictus and Mithra. Some Evidence from the Mint of Rome*, *EPRO* 80, 1979, 557-71), χωρίς ώστόσο να άποτελέσει αυτό τό στοιχείο αντίθεση με την περσική καταγωγή του, καθώς μπορούσε χωρίς πρόβλημα ό Μίθρας να άφομοιώσει τόν περσικό μιθραϊκό 'Ηρακλή, τόν «'Ανίκητο» Βεραθράνα, όνομασμένο Βαρχράν ως νικητήριο πύρ, όνομα σασανιδών αυτοκρατόρων.

202. Πανάρχαιο ένδοευρωπαϊκό θέμα, έφόσον Μιτρά σημαίνει στα περσικά τό συμβόλαιο, τή συμφωνία και ή ένδοευρωπαϊκής καταγωγής λέξη αυτή ως όνομα αυτοτελούς θεού επικυρώνοντος συμφωνία έμφανίζεται ήδη σε χιτιτικό κείμενο του 14ου αι. (Thieme, *JAOs* 80, 1960, 301-17).

203. 'Όπότε όλοσχερης αλλοίωση του αθηντικού μεσαιονικού ζωροαστρικού μηνύματος.

204. Σύμβολο τό όποιο συχνά κράδαινε και ό μιθραϊκός 'Ηρακλής. 'Ωστόσο τό σύμβολο σημαίνει άρχικά την ένότητα γύρω από μία άμωμη ιδέα: τή νέα γέννηση του κόσμου. Στο Μιθραίο της Δούρας Έυρωπού ύπάρχει άκόμη ένας τέτοιος συμβολισμός του μπαρσόμ (ή μπαρεσμάν).

205. Γι' αυτό και 'Αχαμενίδες άναπαρίσταντο να τό κρατούν. Τό μπαρσόμ ήταν από τά βασικότερα περσικής καταγωγής θέματα, τά όποια διατηρήθηκαν στον ανατολικό μιθραϊσμό τής Κομμαγηνης. Στο άνάγλυφο της στέγης του 'Αρντασίρ Α' στο Νάξ-ε Ρουστάμ οί σασανίδες καλλιτέχνες έδωσαν τό μπαρσόμ στα χέρια του 'Αχουρα Μαζντά, ενώ στο Τάγ-ε Μπυστάν και μόνον τό γεγονός ότι ό Μίθρας κραδαίνει και με τά δύο χέρια τό μπαρσόμ, καθώς τό άριστερό χέρι του 'Αχουρα Μαζντά πιάνει τή μέση του, έφόσον ό καλλιτέχνης είχε δυσκολία να έπινοήσει κάτι τό ιδιαίτερο γι' αυτό τό χέρι του θεού, τό όποιο συνήθως κράδαινε τό μπαρσόμ, πιστοποιεί την μιθραϊκή άνοδο και την εκ Μίθρα εκπόρευση και την έν Μίθρα άσκηση της έξουσίας.

206. Έχοντας σαφώς την ύπόσταση ενός alter ego του 'Αχουρα Μαζντά, ό όποιος προσφέρει στον 'Αρντασίρ Β' τό στέμμα. Καθώς ή ουσιαστική έξουσία έξασκείται με τό μπαρσόμ, ό 'Αχουρα Μαζντά του Τάγ-ε Μπυστάν είναι ήδη ένας *deus otiosus* και ό Μίθρας μεσίτης μεταξύ αυτού και του αυτοκράτορα.

207. Δηλαδή τόν Νόμο (άρτά) και την τάξη (σατρά).

208. Κυριολεκτικά ή μεταφορά θεμάτων όρισμένων πολυθεϊστικών μιθραϊκών ρευμάτων στα πλαίσια τών διηγήσεων περί της ζωής και του έργου του 'Ιησού και στη συνέχεια ή μεθόδευση χρησιμοποίησης μιθραϊκού τυπικού και τελετουργιών.

ADDENDUM

Πρόσφατα πληροφορήθηκα δύο πρόσφατες εκδόσεις σχετικά με την ιστορία και την γεωγραφία τμημάτων της έξεταζόμενης περιοχής: τή διατριβή του M. Schottky, *Media Atropatene und Gross-Armenien in hellenistischer Zeit* (Βόννη 1989, σσ. 264 + 7 πίν.), ένα έξαιρετικά χρήσιμο γιά την προσφερόμενη κατάταξη στοιχείων βιβλίο, καθώς και την έντυπωσασκή άνασύνθεση τών δεδομένων περί του Χασανλού, σηματικώτατου άρχαιολογικού χώρου της Έποχής του Χαλκού και του Σιδήρου, στο περιόδ. *Expedition* 31/2-3 (1989), με τίτλο του άφιερώματος *East of Assyria: The Highland Settlement of Hasanlu* (έκδ. R. Dyson - Mary Voigt).

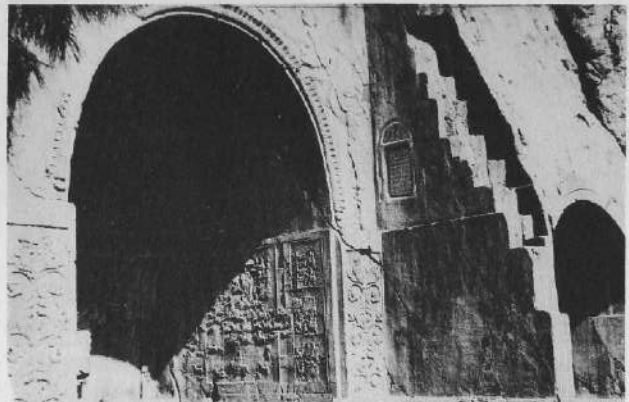
Ὁ ναός τοῦ Μίθρα καὶ τῆς Ἀνάχιτα στὸ Μπισαπούρ, στὸ Φάρς (Περσία).

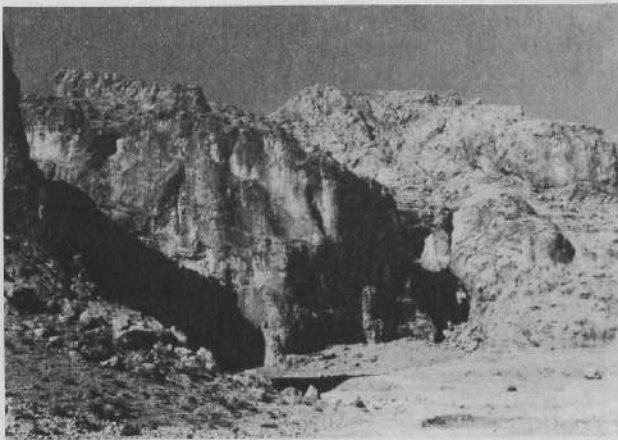
Πράσπα-Τάχτ-ε Σουλεϊμάν. Ἡ πύλη τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ἀπὸ ὅπου ἐξέρχεται τὸ Ἱερό ἕδωρ μέσα τοῦ ἀγωγοῦ.

Μιθραϊκὸ ἀνάγλυφο τοῦ Τάγ-ε Μκοστάν, διπλα στὶς διαμορφωμένες δύο ἀψίδες. Ἀριστερὰ ὁ Μίθρας καὶ δεξιὰ ὁ Ἀχούρα Μαζντά. Στὸ κέντρο ὁ οσσανιδῆς λαμβάνει τὰ διάσημα τῆς ἐξουσίας.

Οἱ δύο ἀψίδες τοῦ Τάγ-ε Μκοστάν (ἀριστερὰ ἡ μεγάλη, δεξιὰ ἡ μικρή). Οἱ παραστάσεις τοῦ Μίθρα Ἀχούρα διαμορφώθηκαν ἐπὶ τῶν πτερυγῶν τῶν ἀψίδων.

Τά μινθραϊκά σπήλαια του Χατζιαμπάντ, διαμορφωμένα στη σχισμή του βράχου.

Λεπτομέρειες από τη διαμόρφωση μινθραϊκών λατρευτικών χώρων στο Χατζιαμπάντ.

ZOROASTRISMUS UND MITHRAISMUS IM NORDWESTLICHEM IRAN WÄHREND DER SASSANIDENZEIT

von Kosmas Megalommatitis

Da die persische Religion während der Sassanidenzeit keine echte zoroasterische Religion ist, können wir keinesfalls über seine Kontinuität (R. Merkelbach, *Mithras*, hain 1984, 19) oder über einen eventuellen nationalen Mazdaismus (R.N. Frye, *The Heritage of Persia*, London, 1962, 236-62) sprechen. Es gab ehrlich viele Religionen und Weltanschauungen während dieser Periode, die stark vom Mithraismus charakterisiert worden sind. Heute können wir die religiöse Evolution im Sassanidischen Persien wie folgend wiederentstehen: die polytheistischen Mugi des Endes der Achämenidenzeit hatten während der Arsakidenzeit unter Eindruck der so- genannten babylonischen Chaldäer ihre Reaktion gegen die monotheistische Religion Zarathustras geäußert und den zoroasterischen Anspruch verändert. Eine polytheistische iranische Version des Mithraismus ist seitdem in Iran errichtet worden und sechs Jahrhunderte später gab es eigentlich nur ein wirkliches, zoroasterisches, religiöses Zentrum in Iran: Praaspa (Takht-e Suleyman). Die sassanische und sassanidische Reaktion gegen den arsakidischen mithraistischen Polytheismus und die folgende Verwandlung mit dem mithraistischen römischen Kaiserreich könnte leider keinen grossen Wechsel herausfordern, da die zarathustrische "mythische" Sprache verloren war und jede antimithraistische Tätigkeit nur auf einem mithraistischen religiösen Substrat ausgeübt worden sein könnte. Kartirs- tätigkeit war auch katastrophal für alle sassanischen Erwartungen. Deswegen entstand eine religiöse Vielfaltigkeit und Praaspa blieb eine von den Sassaniden verehrte Stadt ohne weiteren politischen Einfluss: die iranische Volksreligion war Mithraismus (natürlich unter ostanischem Eindruck) und sein ausserordentlicher Gegner war die manichäische Gnosis. Weitere religiöse Strömungen, wie der Mazdakismus, die Nassarenische Gnosis, die mazdaische Rückkehr des Sassanidenhofes, die Mandäer, der mithraistische und der zoroasterische Zurwanismus, das Judentum, die Nestorianer, der Buddhismus, die Mtki und andere (mesopotamische - anatolische) mithraistische Versionen waren ehrlich Randleigionen.